

Szakmai beszámoló

„A társadalmi és vallási változások összefüggései az 1989 utáni kelet-középeurópai társadalmakban, különös tekintettel Magyarországra és a határon túl élő magyar népességre” című, T042943 OTKA nyilvántartási számú kutatásról

<u>Tartalom</u>	<u>oldal</u>
Bevezetés	3
1. A vallási változások fő tendenciái	4
1.1. Fogalmi és módszertani tisztázások	4
1.2. Vallásosság és egyházak nemzetközi összehasonlításban	12
(a) A jelen helyzet genezise	14
(b) A vallásosság három típusa	17
(c) A vallás és az egyházak társadalmi megítélése	18
(d) Felekezetek	25
(e) A közvélemény az egyházi intézményekről	28
(f) Egyház és politika	30
1.3. Vallásosság a kelet-középeurópai régióban	33
(a) A vallási megújulása három területe	35
(b) Elvárások és azonosulások	37
(c) A vallásosság Magyarországon, valamint a Romániában, Ukrajnában és Szlovákiában élő magyarság körében	41
(d) Vallás és a nemzeti identitás	48
2. Az ifjúságban mutatkozó tendenciák	52
2.1. Az ifjúság változó vallása – nemzetközi összehasonlításban	52
(a) A szekularizációs magyarázattal szemben	52
(b) A „Kelet-Nyugat-azonosság” tétele ellen	54
(c) A hazai elvallástalanodás – és a folyamat megállása	57
(d) A vallási mobilitásról	60
2.2. Az ifjúsági vallásosság három évtizede	67
(a) A vallás megjelenése vagy hiánya az élet kezdetén	69
(b) Közösségi és magán vallásgyakorlat	71
(c) Vallási ismeretek és hitek	76
(d) Világnézeti identitások és prognózisok	82
Irodalom	86
Jegyzetek	88

Bevezetés

A 2003-2005 között végzett kutatás hét célt tűzött maga elé:

- (1) az 1989-et követő időszak vallási változásoknak a régióban s különösen a magyar etnikumban történő kimutatását,
  - (2) a társadalmi és a vallási változások közti összefüggések tisztázását,
  - (3) a vallásosság típusainak megkülönböztetését, formaváltásának nyomon követését;
  - (4) a vallásosság és az egyházak társadalmi presztízisének és szerepének kutatását;
  - (5) az egyes országok és társadalmak közötti eltérések értelmezését és
  - (6) a különböző társadalmi csoportok, mindenek előtt a magyar és a nem magyar nemzetiségűek vallásossága közötti hasonlóságok és különbségek vizsgálatát,
- továbbá:
- (7) a kapott eredmények nemzetközi konferenciákon és publikációkban szakmai vitára bocsátását.

A kutatás alapját több, korábban a témavezető részvételével elvégzett nemzetközi összehasonlító kutatás anyaga, valamint két kiegészítő – az ifjúságra, valamint új vallási jelenségekre vonatkozó – hazai adatfelvétel képezte.

A kutatás a célkitűzéseket teljesítette. A munka eredményeiből eddig négy könyv és 20 tanulmány jelent meg, illetve 32 nem publikált előadás készült, zömben idegen nyelven. További egy könyvet és öt tanulmányt közlésre elfogadtak.

A szakmai beszámoló értékelését megnehezítené a német nyelvű zárókötet mellékelése. Az beszámoló benyújtásához itt előírt terjedelemben pedig nem teszi lehetővé minden eredmény összefoglalását, ezért négy tématerületre vonatkozó tanulmányokat mellékelek altémánként a legfontosabb tanulságokat is összefoglalva. A négy terület: (1) a vallási változások fő tendenciái Magyarországon és (2) a kelet-közép-európai régióban; továbbá (3) az ifjúságban mutatkozó nemzetközi tendenciák és (4) az utóbbi harminc év hazai változásai. Egyebekben utalok a bibliográfiában megadott publikációkra.

1. A vallási változások fő tendenciái

1.1. Fogalmi és módszertani tisztázások

Az elmúlt egy-két évtizedben a vallással, a vallásossággal és az egyházakkal kapcsolatban néhány olyan tapasztalatra tettünk szert, amelyek nyilvánvalóvá teszik, hogy a rájuk vonatkozó korábbi elképzelések tévesek. Újabb értelmezések nem állnak viszont rendelkezésre. Tapasztalatainkat összegezni s magyarázni kell.

A ránk zúduló élmények sorrendjében haladva a vallási mezővel kapcsolatos új tapasztalatok közé tartozik, hogy

- az egyházak hirtelen közéleti tényezővé s a média állandó témájává váltak,
- a kis és a nagyegyházak közötti ellentétek és viták alig rejtve a társadalom ideálisnak tartott (azaz hagyományőrző és a történelmi önazonosság értékeit felelevenítő, vagy mindezekről ismeretlen irányba elrugaszkodó) rendjéről és működésmódjáról folynak,
- az állam és az egyház elválasztását (legalább névlegesen) elfogadó ország politikusai nem tudják kikerülni az állásfoglalást az egyházak szerepe, a felekezeti intézmények, az egyházfinanszírozás és a felekezeti különbségek kérdésében,
- az egyházak (legalábbis a "történelmi egyházak") olyan nagyságrendű társadalmi testületek és intézmények, amelyeknek az államtól való elválasztása képtelen, a valóságba beleütköző ideológia,
- a nagy egyházak úgy is, mint a helyi társadalom legelevenebb sejtjei és úgy is, mint önálló intézményhálózat működtetői, az állam decentralizációjának és a civil társadalom épülésének ágensei (a nyilvános és intézményi egyházi jelenlét ellenzői tehát – akár akarják, akár nem – az államközpontúság bajnokai),
- a nagy egyházak a magyarság határok feletti kulturális egységének is legfontosabb tényezői és intézményes ápolói,
- a társadalom mindezek alapján (s talán egyéb okból) az egyházakat és a vallást – az ellentétes vélemények konfrontációjának eredményeként – magasra becsüli és velük szemben komoly elvárásokat fogalmaz meg, miközben
- a vallásosság a társadalom több mint kétharmadában rokonszenvet kelt ugyan, de csupán a népesség egy kisebb részét mozgósítja, viszont

- az emberek többsége az utóbbi 10 évre visszatekintve is és a következő évezedre előre nézve is a vallásosság terjedését feltételezi¹.

Mielőtt ennek a helyzetnek az értelmezésébe fognánk, körvonaloznunk kell, hogy mi a témánk, hogy társadalomtudományi megközelítésben a "vallási jelenség" vagy a "vallási mező"?

Mielőtt a vallás jelentőségéről bármit mondani tudnánk, meg kell határozni, hogy mi a vallás és hol kapcsolódik az egyén és a társadalom életébe. A vallási jelenségekörnek három fő eleme van: a *"hit"*, a *közösség* és az *intézmény*. Mindhárom elem jelentése gazdagabb, mint első pillantásra látszik².

- A "hit" nem csupán s nem is elsősorban valaminek – például annak, hogy $2 \times 2 = 4$, vagy annak hogy létezik Isten³ – az elfogadása. Még nagyobb félreértés a hit és a tudás szembeállítás. A hit nem az, amit nem tud(hat)unk, hanem az észlelés egy másfajta minősége. Tapasztalataink korlátozottsága nem bizonyíték arra, hogy azon túli a „semmi” lenne. A vallási hit lényege, hogy a világot értelmező és abban saját helyét és céljait kijelölő ember élményszerűen – ami nem kevésbe egyfajta tapasztalat! – rádöbben a természetfeletti valóságra, „találkozik Istennel”. Mindaz, amit addig tudott, megmarad, de világa egy új dimenziót kap. A vallásos hit egyszerre: (a) a *természetes és a természetfeletti világ egymáshoz kapcsolódó elrendezése*; (b) az *Istenhez fűző viszony elfogadó, igenlő megélése*; és (c) az *ember helyének és küldetésének az előbbi kétféle összefüggésben történő meghatározása*. Más megfogalmazásban a vallásos hit egyrészt egy látásmód, amely a valóságot nem korlátozza a fizikailag észlelhetőre és mérhetőre; másrészt az ember önazonosságának olyan értelmezése, amely szerint a természetfeletti világ és mindenek előtt Isten, a személyes létezés, mult, jelen és jövő szempontjából is meghatározó jelentőségű⁴.

A vallásos hit nem csupán a gondolkodásmódnak, hanem az egyén identitásának is alkotórésze. Az önazonosság az egyén sajátosságát, mástól való különbözőségét, a világ változásai közötti állandóságát fejezi ki, azt hogy én *én* vagyok és nem más és hogy énem túléli körülményeim és életkorom változásait. Az önazonosságban összegződnek adottságaim és az, hogy mit kezdek velük.

Az önazonosság önmagam meghatározása. Az identitás kialakítása személyes választások folyamata. Azt viszont, amiből az egyén választ, környezete és annak kultúrája kínálja fel, sőt nem ritkán rá is erőlteti az emberre. Ebben az értelemben

lehet azt mondani, hogy az ember "társadalmi termék". Annak, aki én vagyok, az én önazonosságomnak része az a közösség, amiben élek, a rokonság, a lakóhely, a nemzet, a társadalom s része az a hagyomány is, amibe beleszülettem s ezen belül mind a vallásos hit, mind a közösségi és a nemzeti tudat. A személyes identitásban a gyökerek elválaszthatatlanul egybefonódnak.

Az emberré válás folyamata felől nézve az ember társadalmisága kétségtelen tény. Évezredek vallási meggyőződése ezt megtoldja még valamivel. Szerinte a körülvevő közösség nem csupán az eredet közege, hanem az ember küldetése is. Az ember önmagát csupán másokkal együtt, velük kapcsolatban tudja megvalósítani. Az egyénnek lehetőségei és önmaga kiteljesedéséhez mások javát is szeme előtt kell tartania. A vallásos identitás egyszerre egyéni elköteleződés és közösségi, társadalmi kapcsolódás, olyan ön- és helymeghatározás, aminek egyik alapidimenziója a másokért élés.

- A vallási rendszer második eleme a *közösség*. A kereszténység kiinduló gondolata, hogy az ember nem önmagáért létezik. A vallás legfontosabb sajátosságát számos gondolkodó nem is a hitben, hanem az egyéneket összekapcsoló, társadalmiasító képességében látta. Ez a meggyőződés a természetes adottságokon (a vérségi, lakóhelyi és szakmai kapcsolatokon) és a közös érdekeken túlmenően is közösséget teremt, – két szinten. A közös hit (az azonos világértelmezés és Istenhez kötődés, az ember dolgának hasonló meghatározása stb.) összeköti az embereket, közösséget teremt. A vallási összetartozás-tudat a közös eredet és a közös cél tudata, útitárs-tudat. Ennek része az egymásért felelős kölcsönösség és a mindenki másért való közös felelősség. Ez utóbbi alapozza meg a vallási közösségiség második szintjét. Jézus a felebarát szeretetét teszi az etika kulcspontjává. A "felebarát" egyszerűen a másik ember, különösen az olyan „másság” megjelenítője, akivel nem köt össze előzetes (rokon, baráti, elv-társi vagy egyéb) kötelék. A másik emberért való felelősség mindazokkal a viszonyokkal szembeni kötelezettséget is jelent, amelyek az ember életét meghatározzák. Ide tartozik a közösség rendje, a társadalmi kommunikáció és a nemzeti tudat ápolása éppúgy, mint a közélet intézményeinek a kialakítása és a közéletben való részvétel. A vallásosság tudatos másokért élés és közösségi-társadalmi elköteleződés⁵.
- A vallási rendszer harmadik eleme az *intézmény*. Az intézmény szó kettős jelentésű. Általánosabb értelemben társadalmi intézménynek nevezzük a

társadalom elfogadott rendjét, azt, amit egy közösség jónak, rendben levőnek tart s ennek megfelelően elvár. Szorosabb értelemben az "intézmény" valamilyen társadalmi tevékenységet vagy gyakorlatot felügyelő, irányító, szabályozó hivatal, testület vagy szervezet.

A vallás olyan intézményes életrend, amit évszázadok hagyománya alakított ki s minősített jónak. Az élet rendjének része az erkölcs, az emberek közötti kapcsolatok hálózata, a közösséghez és a hagyományhoz való viszony. A vallás a társadalom emlékezte, a kultúra tárháza⁶. A vallásban intézményesült életrend nem felülről kitalált és az emberekre erőszakolt püspöki, papi előírás, hanem a történelmi gyakorlatban jónak minősített, ha tetszik demokratikus közmegegyezés.

A vallási intézmény másik jelentése az egyház. Az egyház általános értelemben minden hívő közössége, speciális – és félrevezető – értelemben az a szervezet, amely a híveket össze fogja, s amelyet a legláthatóbban a tisztségviselők, a papság jelenítenek meg. Az egyházzal gondolkodva azonban egy pillanatra sem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a hívő közösség ugyanazokból az emberekből áll, mint a társadalmi-politikai közösség, alkalmasint a nemzeti kisebbség vagy a nemzet. A vallási önértelmezés lényege, az egyazon közösség életében, azoknak az irányadó értékeknek a megfogalmazása, amelyeket a társadalom képvisel, illetve amelyeket a nyilvános intézmények a társadalmi-politikai szférában érvényesíteni tudnak. A vallás (és az egyház), valamint a társadalom nyilvános és politikai (és a nemzeti és kisebbségi) szervezete ennek megfelelően elvileg elválasztatlan egymástól. A társadalomnak a céljai és értékei meghatározására vonatkozó joga és képessége ellenben megelőzi a szervezeti módok kialakítását, vagy éppen az állam jogait. Ebből is következik a modern állam világnézeti semlegességének, valamint "az állam és az egyház elválasztásának elve", amely azt követeli, hogy az állam ne avatkozzon a vallási közösség hitbeli kérdéseibe és belső életébe s megfordítva, az egyházvezetés ne kötelezze el magát egyetlen politikai irányzat mellett! Ez az elv azonban nem korlátozza a vallási közösség tagjait abban, hogy közügyekben, vagy akár a pártpolitikában is hasonló véleményen legyenek, és azt nyilvánosan képviseljék. A gyakorlat világszerte azt mutatja, hogy a vallásosság és a vallási hovatartozás a politika és a közélet terén is fontos meghatározó tényező.

Végeredményben tehát a vallás az élet három területén megjelenő, számtalan aldimenziót tartalmazó⁷ jelenség: hit, és egyéni és társadalmi önértelmezés; emberek közössége, és társadalom- és közösségformáló tényező; és a társadalmi élet szabályozásának és szerveződésének egyik formája. Már csak az a kérdés, hogy mindennek mekkora a jelentősége az évezredforduló modern vagy posztmodern társadalmában?

Azt gondolná az ember, hogy az utóbbi 10-15 évben nem kell különösen bizonygatni, hogy a vallásnak és az egyháznak napjainkban is lehet és van társadalmi-kulturális jelentősége és aktualitása. Hiszen ez az utca embere számára evidencia. A társadalomtudományok művelői számára ellenben nem az. Sőt! A szociológia sok művelője olyannyira elkötelezte magát az anyagi helyzet, a társadalmi helyzetváltoztatás, a deviáns jelenségek gyakorisága, egy-egy intézmény működési mechanizmusa, a kommunikációs hálózatok és egyéb viszonylag egyszerű rendszerek, illetve a bennük megfogható "kemény tények" mellett, hogy olyan "puha" dolgokkal, mit a hagyományok, a közhangulat, vagy a vallás kevéssé tud mit kezdeni.

A 20. századi szociológiában a struktúrák és az érdekek kutatása háttérbe szorította az értékutatást, sőt mintha ez utóbbinak még a tudományos státuszát is megkérdőjelezte volna. Ezt mind a vezető szakfolyóiratok tartalomjegyzékei, mind a szociológiai tankönyvek jól szemléltetik. Általában ugyanerre a következtetésre jut az olvasó, amikor egy-egy ország társadalomtudományi áttekintését kínáló műveket vesz kezébe. Azokban sokféle fontos és jellemző információt talál, de értékrendről, életcélokról csak a legkivételesebb esetben esik szó. A helyzet nehezen érthető. Hiszen Weber elég egyértelműen megkülönbözteti az érték- és a célracionálitást, ahol a célok értékekre támaszkodó megalapozásának ismerete nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a célok érdekében érvényesített racionalitást értelmezni és minősíteni lehessen. Bármilyen megértő szociológiának eszerint az értékeknél kellene kezdődnie!

A problémát látszólag megoldják az olyan érdek- és szükségletelméletek, amelyek kimondva, vagy kimondatlanul, minden ember (és az ember érdekei és szükségletei és értékei) – történelmi tényezőktől, kortól, nemtől, társadalmi helyzettől független – lényegi azonosságát és változatlanóságát állítják. Ha a konkrét helyzettől függetlenül ki lehet mutatni az "emberi lényegből" következő érdek- vagy/és szükséglethierarchiát s ha azt feltételezzük, hogy az ember érdekei és szükségletei

maradéktalanul megszabják viselkedését, ezzel szükségtelenné tettük az egyéni indítékok és motívumok keresését. A "baj" csak az, hogy a történelmi és társadalmi koordinátáktól független személy képzele nem illik bele a társadalomtudományok szemléletébe.

A legutóbbi 2-3 évtizedben ellenben változni kezdett a helyzet. A szociológia "felfedezte" az értékutatást. Ennek gyümölcse az empirikus szociológia történetének legmonumentálisabb vállalkozása, az "Európai Értékrend Tanulmány" (European Value Study - EVS) és kibővítése, "A Világ Értékeinek Kutatása" (World Values Survey - WVS)⁸. A kutatás, amiből időközben közel száz kötet és mintegy 350 szaktanulmány készült⁹, négy időszakban (1981-84, 1990-93, 1995-97, 1999-2000) 64 ország (!), többnyire több időpont összehasonlítását is lehetővé tevő adatait tartalmazza - célokról, értékekről, erkölcsről, vallásról. Noha a feldolgozások egyike-másika már sokat idézett alpművé vált¹⁰, a forrásanyagnak eddig csak töredékét értékelték ki s az adatbázis gyorsabban nő, mint amivel az elemzések lépést tudnának tartani. A kutatás mindenestre lefedi a volt szocialista tábor egészét és a vallásról és vallásosságról is nagyszámú információt tartalmaz. A vallásossággal kapcsolatban időközben több további nemzetközi kutatásra is sor került, olyanokra, amelyekben Magyarország is részt vett¹¹. Az adathiány tehát nem lehet oka, ha a vallásosságról nem tudunk eleget.

A vallás társadalomtudományi megítélésével kapcsolatosan van azonban egy további probléma. Évtizedeken át két ideológia is butította az embereket. A marxizmus a vallás törvénytörő és megállíthatatlan elhalását tanította. A modernizációs elméletek valamivel mértéktartóbbak voltak, nem jósolták a vallás eltűnését, "csak" azt, hogy kiszorul a társadalom életéből és kevesek érdektelen magán-hobbijává válik. Ezt az utóbbi hiedelmet "szekularizációs- és privatizációs-elmélet"-ként szokás emlegetni – annak ellenére, hogy elméleti formában sehol sincs kifejtve¹². Mindkét iskola egyetértett abban, hogy a jövő, a társadalmi-gazdasági fejlődés függvényében, a vallás jelentőségének folyamatos csökkenését fogja hozni. Tudjuk, ez a jóslat nem teljesült.

Szinte csak zárójelben érdemes megjegyezni, hogy kezdettől fogva nem a logikai kifejtés hiánya volt a két "elmélet" fő baja, hanem az, hogy azok a társadalmi valóság semmibevevásával született ideológiák.

- A történelemben és kultúráközi összehasonlításban sehol nem lehet kimutatni hosszabb folyamatos elvallástalanodást. A vallási változások inkább hullámvonal-szerűek és inkább minőségiek, mint mennyiségiek.
- Továbbá a legkevésbé sem igaz, hogy a legmodernebb országok lennének a legvallástalanabbak, – ha az USA-ra és Kanadára, vagy Ázsiában Japánra és Dél-Koreára gondolunk, inkább az ellenkezője tűnik igaznak. És még ott is, ahol valamilyen konkrét vallási forma krízisjeleket mutat, az a társadalmi-gazdasági fejlődésen kívül egy sor egyéb tényezővel is magyarázható s könnyen átmenetinek mutatkozhat.
- Egyes vélemények szerint az európai elvallástalanodásra utaló jelek nem a vallási igény csökkenésének, hanem a "vallási piac" monopolizálásának a következményei. Nem kizárható, hogy a megszületőben lévő világnézeti sokféleség és a verseny megerősödése a vallási érdeklődés fokozódását is maga után vonja.¹³⁾
- Az utóbbi egy-másfél évtized viszont éppenséggel a vallás eltűnésével ellentétes irányba mutat: mind Nyugat-, mind Kelet-Európában a társadalom többsége istenhívő és magát vallásosnak tartja (kivételt legfeljebb kevés számú volt szocialista ország képez) és a vallásban megnyugvást is talál (itt a skandináv országok, Hollandia és Franciaország is a kivételek közé tartoznak). Ilyen összehasonlításában Magyarország harminc ország között a 25-26. helyen áll. S a különböző országok felnőtt népességének 10-80 százaléka legalább havonta templomba jár¹⁴. Kelet-Közép-Európában ellenben az értékek mindegyik vonatkozásban viszonylag alacsonyak.
- Noha a szó szoros értelmében vett vallásháborúk kora alighanem lejárt, a vallás nagyon fontos megkülönböztető tényezőnek látszik a világ számos pontján: Észak-Írországból és Indonéziából, Izraelben és a volt Jugoszláviában stb.
- Az iszlám nemzetalkotó és erőteljes világpolitikai tényezővé nőtt.
- Afrika országainak nemzeti és társadalmi formálódásában kimagasló szerep jut a hagyományos vagy/és a nemzeti, illetve helyi egyházaknak és kultuszoknak.
- Latin-Amerikában a társadalmi átalakulás meglendülésében jelentős szerep jutott a katolikus talajon kifejlődött és az egyház által felvállalt "felszabadítás teológiájának" és bázisközösségeknek; (éppolyan politikai jelentőségűek, noha ellenkező irányú, azaz a nagy társadalmi különbségek és a neokapitalista

rendszer fenntartásában érdekeltek a terjedő karizmatikus-pünkösdi stílusú neo-protestáns szekták).

- A vallásosság és az egyház(ak) alakváltozásait a modern világban a legkevésbé sem a magánéletbe való visszahúzódás/visszaszorulás, hanem az erősödő közéleti, vagy akár világpolitikai jelenlét jellemzi.
- Sokhelyütt jelentkezik az intézmények és a felülről történő irányítás általános válsága, ám annak "fordítottja", a társadalmi önszerveződés, a "civil társadalom", illetve az egyházakon belül a világi hívek szerepének az erősödése is ¹⁵.

A társadalomszerkezet és az értékrend a vallási helyzet vonatkozásában először háttértényezőként jelentkezik. A hetvenes-nyolcvanas évekre gyakorlatilag befejeződött a többé-kevésbé közösségi szerkezetű és hagyományőrző társadalom felbomlása. Az eredmény (optimista címkével:) magas fokon *individualizálódott*¹⁶, illetve (pesszimista címkével:) *közösség- és értékhiányos társadalom*¹⁷. Ennek lényegéhez tartozik, hogy a társadalom kevésbé szabja meg az egyén életét, kevésbé tud kötelezni, kevésbé ad mércéket, iránymutatást, biztonságot. A társadalom működésének mechanizmusa néhány évtized alatt alapvetően átalakult. Ez megnövelte az egyén szabadságát és bizonytalanságát, miközben a társadalom nem tudta felkészíteni tagjait az újfajta körülmények kezelésére. A pártállam és a központi normák és kényszerek felbomlása – már a nyolcvanas évek közepétől kezdődően – a társadalom tekintélyes része számára nyomasztó bizonytalanság kezdetét hozta. Nem csak az aszociális magatartás és a bűnözés terjedt ugrásszerűen, hanem az emberek tanácstalansága is¹⁸. A már meglévő generációs megosztottság egy újabb dimenzióval gazdagodott.

A generációk közötti különbség az elmúlt évtizedekben lezajlott értékrendváltásban is mutatkozik. A választóvonal nagyjából az 1940-1941. születési évnél húzódik. Az ekkor, vagy ennél korábban születettek értékrendje nagyon hasonló az ugyanolyan korú osztrákok, németek, belgák stb. értékrendjéhez (ám egyáltalán nem hasonló az azonos korú skandinávokéhoz). Az ennél később születettek értékrendje és erkölcsé viszont a svédekéhez, norvégokéhoz, dánokéhoz hasonló (és nagy mértékben különbözik a velük azonos korú svájci, német, osztrák populáció értékrendjétől). Az eltérés lényege a közösségi kapcsolatokhoz, a nemzethez, a hagyományhoz, a társadalmi normákhoz, a valláshoz való szoros vagy laza viszony. A változás egyaránt nevezhető elgyökértelenedésnek és az egyéni függetlenség nagy mértékű bővülésének.

A pluralizmus, a sokféleség fokozódása, valamint a társadalom normatív erejének gyengülése azután nem utolsó sorban azzal jár, hogy a társadalom egyre kevésbé képes a hagyomány (a nemzettudat, a vallás, valamilyen közös érték- és normarend) továbbadására. Egy-két generációval ezelőtt a vallásos szülők még arra hagyatkozhattak, hogy a család és a személyes (rokoni, baráti, szomszédsági) környezet, valamint a hivatalos intézmények rendszere (az iskola, a templom és a hittan, a szülő által megválasztott tömegkommunikáció stb.) "automatikusan" biztosítják gyermekük vallásos szocializációját. Ma bármilyen meggyőződés és hagyomány átadása hiteles példát és következetes személyes erőfeszítést követel. A társadalmi-kulturális környezet és annak intézményei ezt a feladatot ha akarnák sem nem tudnák átvállalni. Továbbá: az egyszer átadott kulturális és magatartási minták nem örök érvényűek, hanem a körülmények változásával állandóan újra bizonyítaniuk kell értéküket, hasznosságukat és megvalósíthatóságukat. A körülmények pedig gyorsuló ütemben változnak. S ezt az ütemet az európai egységesülési folyamat éppúgy gyorsítja, mint a globalizáció egyéb elemei. *A társadalom működés módjának ilyen változása a vallás terén is fontosabb tény, mint a vallásos emberek aránya, az állam és az egyház közötti viszony mikéntje, vagy a felekezeti intézmények mennyisége.*

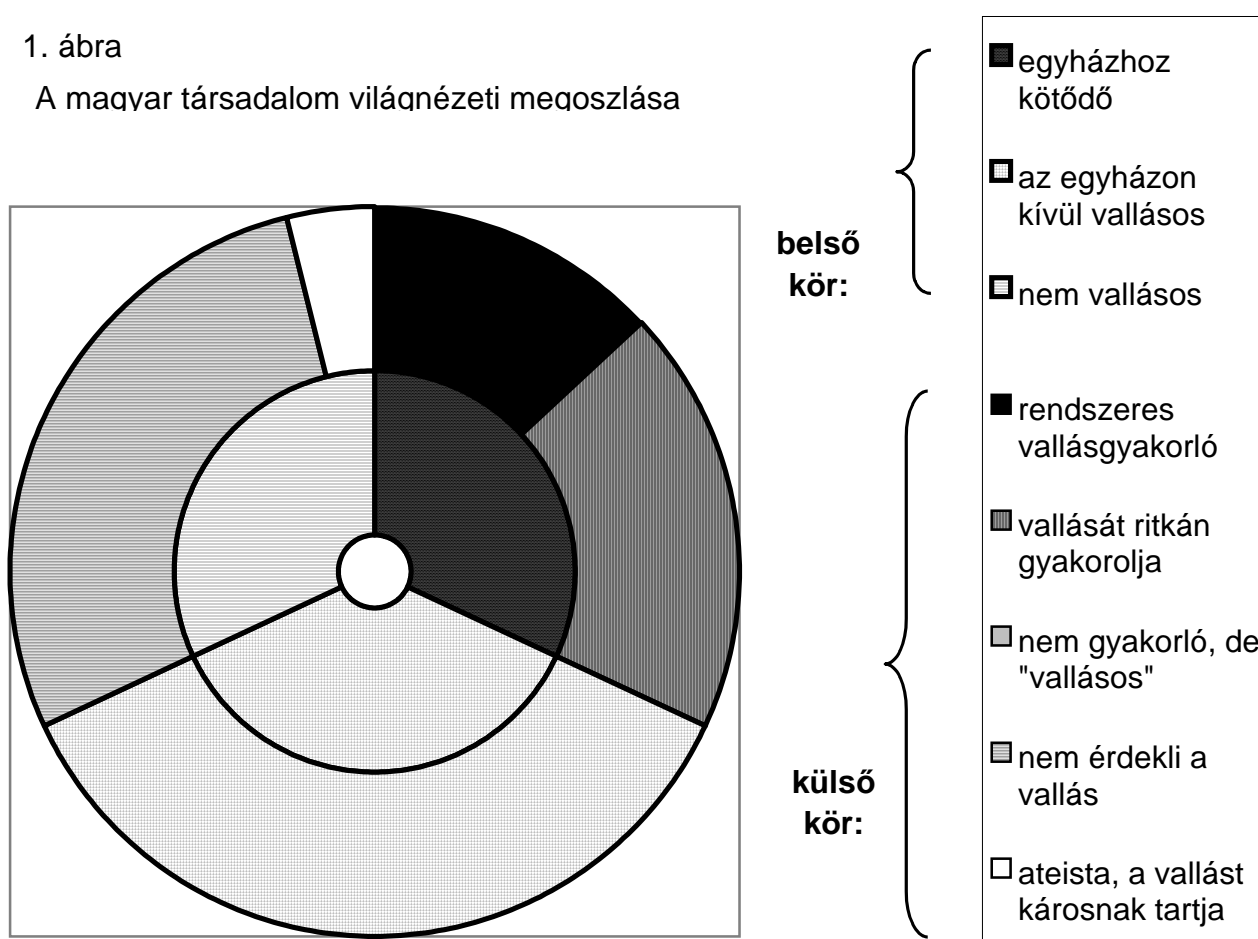
1.2. Vallásosság és egyházak nemzetközi összehasonlításban

A mai magyar társadalomban három körülbelül azonos nagyságú világnézeti blokk van:

- az egyházi hagyományhoz és közösséghez többé-kevésbé kötődők,
- azok a magukat ugyan vallásosnak mondók, akik azonban legfeljebb kereszteléskor, esküvőkor és temetéskor veszik fel a kapcsolatot valamely egyházzal és
- a kifejezetten nem vallásosak.

1. ábra

A magyar társadalom világnézeti megoszlása

Az első csoport az – önjellemzésük szerint – "egyház tanítása szerint hívők" s vallásukat rendszeresen gyakorlók (12-13 %) valamint azok a templomba ritkábban járók, akik gyermeküket az egyház keretei között szeretnék vallásosnak nevelni (mintegy 19 %).

A második csoport a "maga módján" vallásos. Tagjaik vallásosságukat sokféle hagyományból egyéni módon válogatják, s egyházzal nem ápolnak kapcsolatot (36 %).

A nem vallásos harmadik csoport zöme (28%) vallás nélkül nevelődött, a vallásnak önmaga számára értelmét, hasznát nem látja, a vallással szemben egészében inkább semleges, semmint ellenséges. Az vallással szembenállást és az ateista meggyőződést egy kisebb csoport (3-4 %) képviseli (v.ö. 1. ábra).

Más megközelítés az egyházhoz való kapcsolat kérdése. 1998-ban a magyar felnőtt népesség 76,1 százaléka tartotta magát "valamilyen egyházhoz vagy vallási közösséghez tartozónak". (Első híradások szerint ezzel egybevág az ezredfordulón végzett népszámlálás eredménye.) A magukat az egyházhoz tartozók közé sorolók 20,2 százaléka egyházát "nagyon közelinek", 33,9 százaléka "közelinek", 30,2 százaléka "kissé közelinek" és 15,7 százaléka "egyáltalán nem közelinek" érzékelte¹⁹. Az egyházhoz fűződő viszony valamivel általánosabb, illetve valamivel szorosabb, mint amit a vallásosság alapján feltételezni lehet.

(a) A jelen helyzet genezise

A jelenlegi világnézeti megoszlás sajátos történeti fejlődés és legalább két meghatározó tényező következménye: a társadalmi-gazdasági változásé, azaz a *modernizációé* és a kommunista állam vallásellenes ideológiájáé és a *vallásüldözésé*. Az első tényező önmagában nem elegendő magyarázat, hiszen Európa más részein (Finnországban, Portugáliában, Írországban stb.) hasonló, vagy gyorsabb ütemű modernizáció semmilyen vagy csak csekély elvallástalanodással járt. Még kevésbé lehet a vallásüldözést kizárólagos oknak tekinteni, hiszen a politikai beavatkozásokon túlmenően a társadalmi változások hagyománybomlasztó hatása mind elméletileg, mind empirikusan bizonyított. A "kommunista modernizációban" a két tényező szoros kölcsönhatásban volt. A pártállam a társadalmi-gazdasági változásokat tudatosan felhasználta társadalompolitikai és ideológiai céljai érvényesítésére. Ugyanilyen fontos, hogy a központosított hatalom erőszakeszközökkel is akadályozta a társadalom autonóm fejlődését, nem utolsósorban a vallási közösségek életét, megújulását és képződését. A társadalmat ezáltal az önállótlanság állapotában tartotta és gátolta, hogy maga a társadalom

csökkentse a modernizációból eredő károkat. A másik oldalról nézve viszont társadalmi önállóság hiánya hozzájárult a politikai rendszer sajátos stabilitásához.

A vallásosság változási görbéje az utóbbi fél évszázad során befejezetlen szinuszgörbéhez hasonlít. A különböző szakaszokat egyenként kell magyarázni.

A negyvenes évek végén, az ötvenes évek elején a vallásosság, a két világháború közötti szinthez mérve, megemelkedett. Ezt a trendet, amely egész Európát jellemezte, általában a háború utáni békevágygal és a korábbi állami intézmények hitelvesztésével szokás magyarázni²⁰. Kelet-Közép-Európában a totalitarizmussal szembeni ellenkezésnek is szerepe lehetett a valláshoz fordulásban.

Az emelkedő szakasznak az ötvenes évek közepén vége szakadt, majd a hatvanas és hetvenes éveket a vallásosság zuhanásszerű visszaesése jellemezte. Az okokat két csoportba lehet sorolni. Egyfelől a forradalom leverése véget vetett annak az illúciónak, hogy a szocialista társadalom – legalábbis emberéletekben mérve – rövid intermezzo lenne. A rendszer legeltökéltebb ellenfelei is rádöbbenek, hogy el kell fogadniuk a szocializmussal való valamilyen együttélés valamilyen formáját. Másfelől 1956 vérbefojtása olyan trauma volt, amire nem volt készen közösségi válasz. Az egyéni útkeresés kiszorította a hagyományba kapaszkodó összefogást. Ugyanebbe az irányba hatott a hirtelen meggyorsuló mobilitás, mindenekelőtt a tsz-szervezés kapcsán. A társadalmi atomizációt tovább erősítette a televízió megjelenése és elterjedése, és persze az a "gulyás-kommunizmus" is, amely felkínálta a gazdasági emelkedés lehetőségét, ám másodállások és az önkizsákmányolás egyéb formái árán. A hatvanas és a hetvenes évek a gazdasági és politikai stabilizáció és a nemzetközi összehasonlításban is rendkívüli méretű elvallástalanodás időszaka. Miközben a templombajárók aránya ebben a periódusban Nyugat-Európában a korábbi arány felére, addig Magyarországon egy nyolcadára esett. A változás drámai!

1978 óta viszont előbb gyorsan, majd a kilencvenes évek közepe óta meglassulva, de továbbra is minden téren erősödik a vallásosság, ám összességében meglehetősen alacsony szinten. Az egyházas hívők és rendszeres vallásgyakorlók aránya az 1978. évi 8 százalékról mostanra 12-13-14 százalékra emelkedett. S a vallási tevékenységekben való részvétel gyakorisága éppúgy nő, mint a papnak jelentkezők, vagy a vallási mozgalmakban és szervezetekben tevékenykedők száma. A számszerű expanzió vitathatatlan, de a kilencvenes években – különösen társadalmi méretekben – igen kis mértékű.

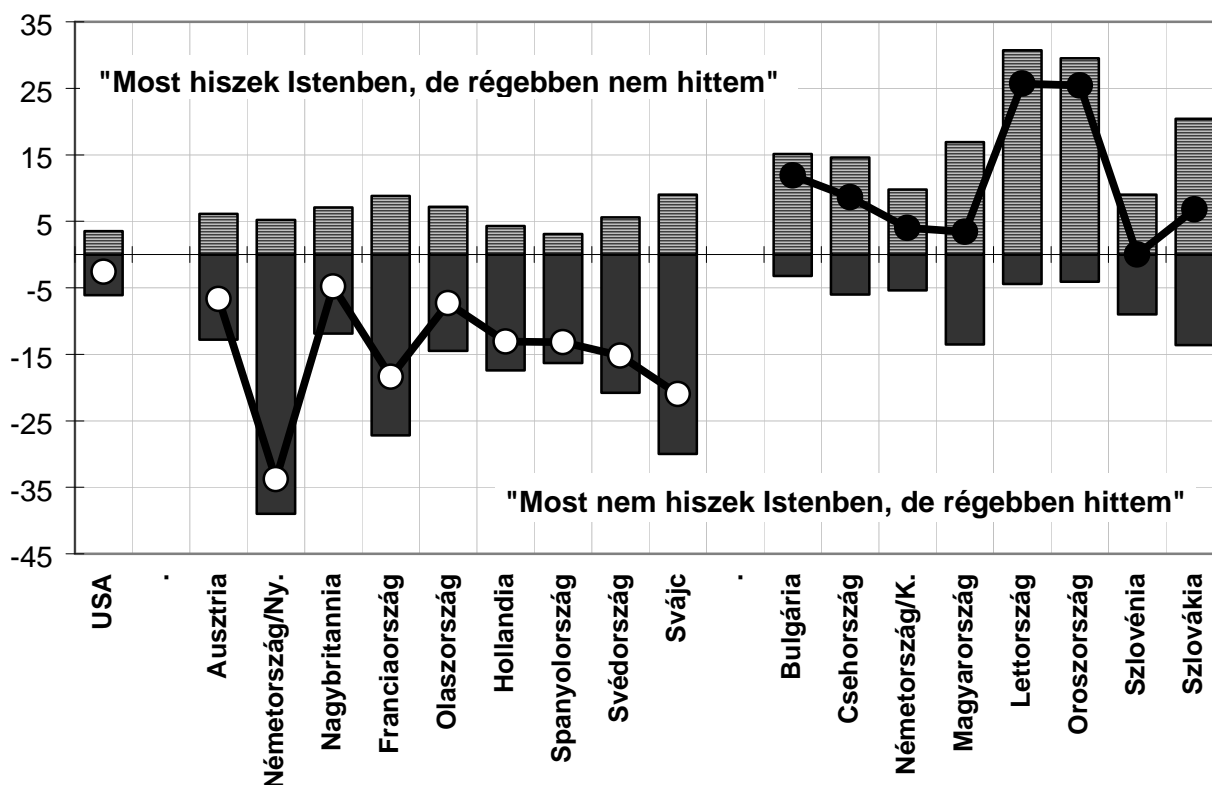
További fontos minősítő tendencia a népesség vallásos részének belső, társadalmi-demográfiai átalakulása. A hetvenes és nyolcvanas évek egységes tapasztalata az volt, hogy a kelet-közép-európai szocialista társadalmakban a vallásosság elsősorban alacsonyabb státuszú, alacsonyabb műveltségű, kis jövedelmű, falusi, talán hátrányos helyzetekben tudott megmaradni²¹. A nemzetközi összehasonlítás alapján kizárható, hogy ennek a ténynek a vallásos emberek tehetetlensége, alacsonyabbrendűsége vagy a modernizációra való alkalmatlansága lett volna az oka. Kézenfekvőbb magyarázat a pártállam társadalom- és valláspolitikája; a párttagok privilegizált helyzete s tőlük a vallástalanság megkövetelése; illetve megfordítva a hívő emberek diszkriminálása; az ideológiának alkalmassági kritériumként kezelése az egyetemi-főiskolai felvételnél, valamint a vezetői és nevelői munkaköröknél.

Az előző negyven évben felhalmozott hátrányok nem tűnnek el néhány év alatt²², ám a kilencvenes években – egyes adatok szerint – már nem fokozódnak²³. Sőt, az állami ideológia korának befejezte óta felnő egy nemzedék, amelyet a korábbi diszkrimináció már nem érintett. Ráadásul a vallás felé fordulás – már a nyolcvanas évek óta – a közép- és felsőfokú végzettségű városi fiatalok körében a leggyakoribb. Figyelemreméltó a nyugat- és a kelet-európai fiatalság közötti különbség. Nyugaton a fiatalok körében gyakoribb a vallásvesztés, mint a vallásra találás. Kelet- és Kelet-Közép-Európában a helyzet fordított. Körükben az elvallástalanodás és a vallásosság válás mérlege a vallás szempontjából pozitív (2. ábra)

Mindennek nyomán megváltozik/megváltozott a vallásosság társadalmi bázisa és a vallásos csoport társadalmi összetétele. A vallásos népesség zömét már korántsem az idősek, hanem növekvő arányban fiatal felnőttek és családjuk alkotják. A vallási fellendülés most elsősorban abban mutatkozik, hogy a vallásosságnak a fiatal felnőttek körében történő erősödése és terjedése pótolni tudja az eredetileg sokkal nagyobb arányban vallásos idős generáció fokozatos kihalását. Mindeközben a vallásos csoportnak a társadalmi és kulturális pozíció terén korábban mutatkozó lemaradása is gyors ütemben csökken. Hasonló kiegyenlítődés irányába hat a vallás és az egyház társadalmi tekintélyének megemelkedése.

2. ábra. A hitre találás és az istenhit elvesztésének aránya, valamint e két érték különbsége az USA és nyugat- és kelet-közép-európai országok 18-25 éves korcsoportjában, százalékban. (Forrás: International Social Survey Programme 1998)

(b) A vallásosság három típusa – az egyházhoz fűződő viszony szerint.

A modern társadalmak világnézeti elrendeződésének fontos sajátossága, hogy a mezőny három kristályosodási pont szerint rendeződik, továbbá hogy ezek nem egy kontinuum mentén helyezkednek el s végül, hogy a három gócnak megfelelően három, empirikusan is elkülöníthető világnézeti típus áll szemben egymással. A jelenség egyaránt érvényes a nyugati²⁴ és a volt szocialista társadalmakra²⁵ s Magyarországon külön is empirikus bizonyítást nyert²⁶.

Az első típus az egyháziasság, amelynek szociológiai lényege a hagyományőrzés, és pedig mind az intézményesült egyházi tanításra, mind a társadalmi megszokásra támaszkodva. Ez a típus szervezetenként részben a földrajzilag, az egy településen élők által meghatározott gyülekezetekben és egyházközségekben, részben az egyházi szervezetben intézményesül. A (nagy)egyházi típusú vallási kultúra a legszorosabban összeforr a profán társadalom és hagyomány egyéb dimenzióival. Ennek a típusnak a rendszerváltást követő erősödése értelemszerűen együtt jár

(vagy éppen azonos) a hagyományok élesztésével és a helyi társadalom önszerveződésével.

A második típus a "maga módján vallásosság", aminek sajátossága az erőteljes haszonelvűség és a vallási kínálatból az egyéni elvárásoknak és szükségleteknek megfelelő válogatás. A hívő az egyénileg definiált vallásban gyakran a szentséget is saját hatalma alá hajtja. A hívő azt tartja, hogy Istent vagy a természetfeletti hatalmat saját igényei szerint irányíthatja, vagy hogy azok bizonyos törvényekhez igazodni kényszerülnek (amelyeket viszont az ember felhasználhat). Ez a típus erőteljesen mágikus. Elmosódik viszont egyfelől a "maga módján vallásosság", másfelől a tudomány, a pszeudo-tudományosság (mint a természetgyógyászat és az önmegvalósító technikák), a tudományos-fantasztikus elképzelések és a korábban babonának nevezett felfogások és technikák (mint például az asztrológia, a geomantika, a számmisztika, a tárgyak természetfeletti erejébe vetett hit stb.) közötti határ. Ennek a vallásosságnak is megvannak a saját kristályosodási pontjai: konkrét személyekben (gurukban, gyógyítóknak, jövendőmondókban, sámánokban, az önfejlesztő technikák beavatottjaiban), helyekben és technikákban. Mégis, a típus egészéről szólva, a "maga módján vallásosságnak" nincsenek egységes társadalmi intézményei, állandó változásban van, az áthagyományozása bizonytalan. Az új vallási csoportok és az új kisegyházak általában inkább a második, mint az első típusba tartoznak.

A harmadik típus a nem-vallásosság, (amit a tagadásra épülő megnevezés helyett alighanem helyesebb lenne "materialista humanizmusnak", vagy valami hasonlóknak nevezni). Ennek lényege nem a vallásellenesség, hanem az a - inkább ösztönös, semmint tudatos - meggyőződés, hogy az életben vallás nélkül is kitűnően lehet boldogulni. Ez az alapállás persze gyanakvóvá tesz a vallások és egyházak "egyedül boldogító" felfogásával s az ebből adódó társadalmi igényeivel szemben.

(c) A vallás és az egyház társadalmi megítélése és presztízse

A vallás egyrészt meggyőződés és személyes elköteleződés, másrészt hagyomány, amit az emberek tekintélyes része ugyancsak meg akar tartani. Esetenként nem könnyű a két hozzáállást elkülöníteni. A keresztelest, a templomi esküvőt, az egyházi temetést kíváncsnak tartja nem csupán a felnőtt népesség nagy többsége, hanem a kifejezetten nem vallásos emberek egy része is (1. tábla).

1. tábla A 18-65 éves magyar népesség megoszlása aszerint, hogy fontosnak tartják-e a keresztelest, a templomi esküvőt és az egyházi temetést; továbbá az említett szertartásokat fontosnak tartók aránya a népesség nem vallásos részében (százalékban. Forrás: Aufbruch, 1998, N=1000)

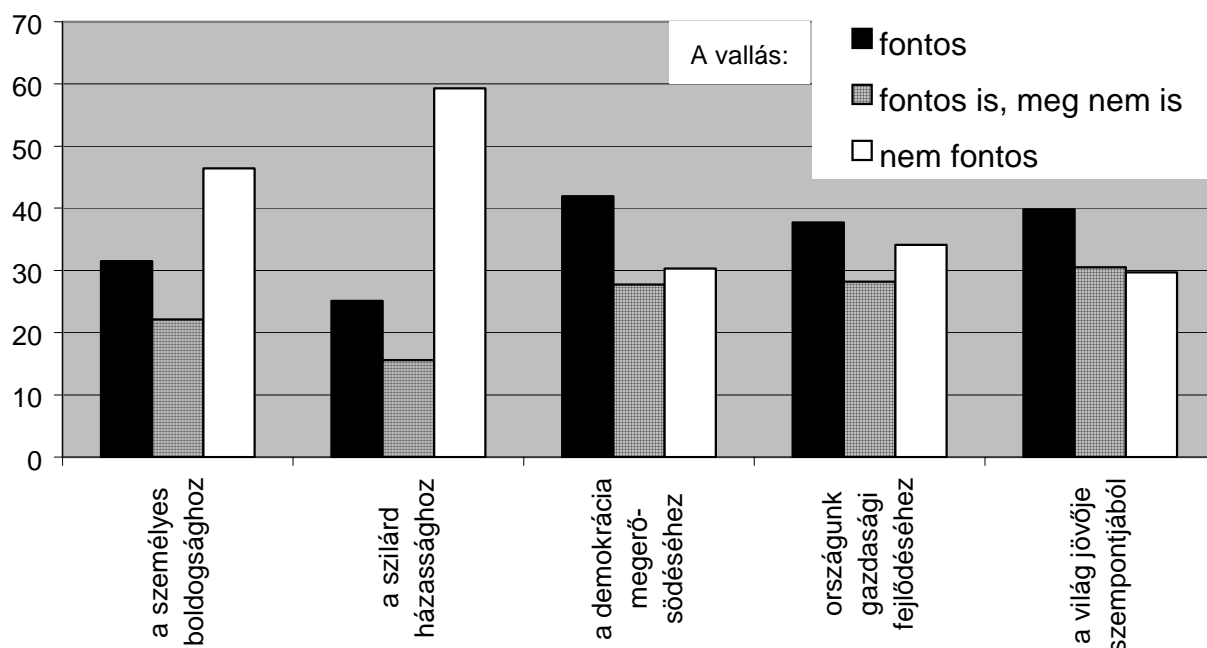
Fontosnak tartja-e, hogy...	a gyermekeket megkeresztelik?	a házasságokat templomban is kössék?	a halottakat egyháziilag temessék?
igen	65,4	51,6	65,9
a körülményektől függ	11,2	16,9	15,6
nem	23,4	31,5	18,5
szertartásokat fontosnak tartók aránya a népesség leginkább nem vallásos részében (N= 226)	24,8	14,1	32,8

Ugyanezek az adatok a népesség egy részét jellemző határozott tradícióvesztést is szemléltetnek. Az életkori rétegek összehasonlítása kettős tendenciát mutat:

- a hagyományvesztés fiatalabb életkorú csoportokban erőteljesebb, viszont
- az elvallástalanodás nem a fiatal, hanem a most 30-60 év közötti generációban követhető leginkább nyomon, az annál fiatalabb korcsoportokban a vallásos részarány állandósulása, sőt talán enyhe emelkedése látszik.

Legyen szó bár hagyományról, vagy meggyőződésről, a társadalom tekintélyes része a vallást az egyéni és a társadalmi élet és viszonyok szempontjából is fontosnak minősíti. S megfordítva: a társadalom másik része a vallást nem minősíti fontosnak. A vallással kapcsolatos vélemények erőteljesen megoszlának (3. ábra). Annak viszont a legcsekélyebb jele sincs, hogy az emberek csak a magánélet vonatkozásában tulajdonítanak a vallásnak jelentőséget²⁷. (Ellenkezőleg, inkább úgy tűnik, hogy a magánélet számos vonatkozásában a hívő emberek is fokozódó mértékben meg akarják őrizni függetlenségüket az egyháztól.)

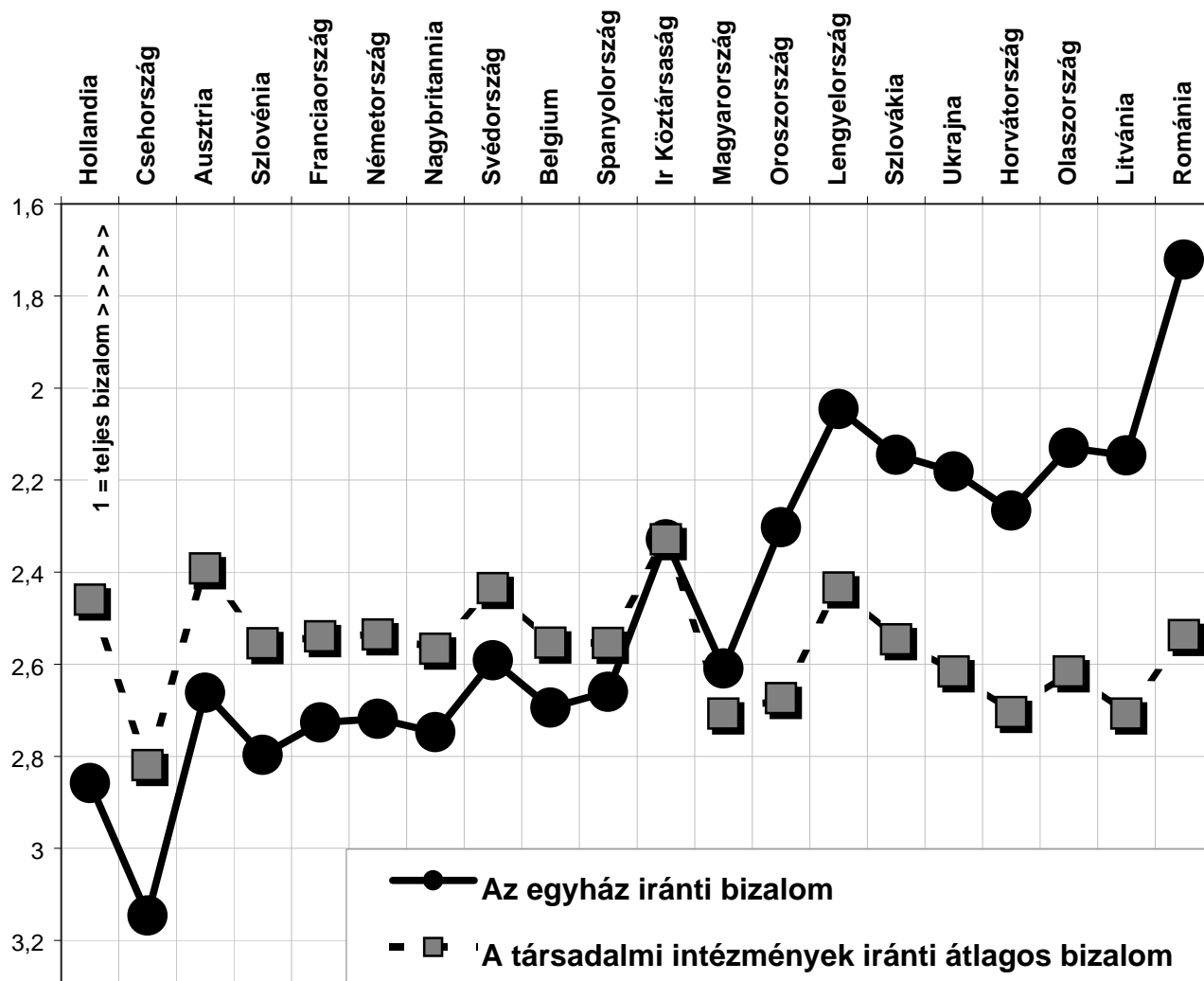
3. ábra. A 18-65 éves magyar népesség megoszlása aszerint, hogy fontosnak tartja-e a vallást[▲] bizonyos vonatkozásokban (Százalékban. Forrás: Aufbruch, 1998, N=1000)

Figyelemreméltó a különbség Nyugat- és Kelet-Közép-Európa közvéleményében az egyház társadalmi presztízse kérdésében. A volt „szocialista tábor” és a nyugat-európai országok közvéleményét nem utolsó sorban az különbözteti meg egymástól, hogy az utóbbiakban alacsony, az előbbieken viszont magas az egyház megbecsülése. Ez legjobban akkor látható, ha a különböző társadalmi intézményekbe vetett²⁸ átlagos bizalmat²⁹ az egyházba vetett bizalommal összehasonlítjuk. A legjobb összehasonlítási lehetőséget és a legfrissebb adatokat az Európai Értékrend Vizsgálat kínálja, annak adatait közöljük, - az országokat aszerint sorba rendezve, hogy mekkora és milyen irányú az eltérés a társadalmi intézményekbe vetett bizalom átlaga és az egyház iránti bizalom szintje között (4. ábra).

[▲] A kutatás öt kijelentéssel való egyetértés vagy egyet nem értés mértékének kifejezését kérte. A lehetséges válaszok a következők voltak: "Tökéletesen egyetért", "egyetért", "egyet is ért meg nem is", "nem ért egyet", "egyáltalán nem ért egyet". A megítélendő kijelentések a következők voltak: "A vallási meggyőződés fontos a személyes boldogsághoz"; "A szilárd házassághoz fontos, hogy a házastársaknak ugyanolyan legyen a vallási meggyőződésük"; "A demokrácia megerősödéséhez fontos, hogy abban az egyháznak is biztosítsanak szerepet"; "Országunk gazdasági fejlődése szempontjából fontos, hogy figyelembe vegyék a vallás erkölcsi elveit"; "A világ jövője szempontjából fontos, hogy a vallás befolyása megmaradjon".

4. ábra. A társadalmi intézményekbe vetett átlagos bizalom és az egyházba vetett bizalom erőssége Nyugat- és Kelet-Közép-Európa országában, 1999-ben. (Forrás: Európai Értékrend Vizsgálat)

A vizsgált országok mindegyikét a társadalmi intézményekkel szembeni bizalmatlanság jellemzi. Ezen a téren alig van különbség Kelet és Nyugat között. Egyebekben ellenben érdekesen oszlanak meg az adatok. Az országok egyik csoportjában (az ábra bal felén) az egyházba vetett bizalom lényegesen alacsonyabb, mint a társadalmi intézményekbe vetett átlagos bizalom. Az országok ezen csoportjában nyugat-európaiak vannak, csak Csehország és Szlovénia a kivétel. Az országok mások csoportjában (az ábra jobbfelén) a társadalmi intézmények iránti bizalom szintje alacsonyabb, mint az egyház iránti bizalom. Ebben a csoportban szinte csak kelet-, illetve kelet-közép-európai országok vannak, az egyedüli kivétel Olaszország. Magyarország is az utóbbi csoportba került, azaz az

ezredfordulón nálunk is az érvényes, hogy az egyházba vetett bizalom (valamivel) erősebb, mint az egyéb társadalmi intézményekbe vetett bizalom.

Az egyház társadalmi megítélése persze összetett dolog. Érdemes áttekinteni, hogy miképpen néz ki különböző vonatkozásokban. A vélemények persze ezen a területen is megoszlanak. Mégis elmondható, hogy összességében az egyházzal rokonszenvezők (a 65 éves vagy annál fiatalabb felnőtt népességben) több, mint kétszer annyian vannak, mint a kritikusok. A legáltalánosabban azt írják az egyház javára, hogy "örök intézmény", amely "sok embernek ad lelki támaszt", "az embereket az igazságra tanítja" és "a hívek közössége". Sokak szerint viszont kissé életidegen, "nem tudja megmondani, hogy hogyan lehet boldog az ember ebben az életben". Az egyházat egy árnyalattal többen tartják szegénynek, mint gazdagnak, viszont sokkal többen mondják a szegények, mint a gazdagok természetes szövetségesének (2. tábla).

A felnőtt népesség fele szerint "az egyház tiszteletben tart minden őszinte meggyőződést". Ellentétes véleményt képvisel a 18-65 éves népesség 23 százaléka.

Közel ugyanannyian vélik, hogy "az egyházat mindenek előtt a földi hatalom érdekli", mint hogy "az egyházat mindenek előtt a túlvilági üdvösség érdekli." Ezt a megoszlást tovább értelmezi az International Social Survey Programme 1998. évi adata: a felnőtt népesség 20,2 százaléka szerint az egyháznak (túl) kevés, 22,4 százaléka szerint (tul) sok és 57,4 százaléka szerint éppen megfelelő mértékű a hatalma ma Magyarországon.

Köztudott, hogy az egyház presztízse a nyolcvanas években hirtelen és látványosan magasra ugrott³⁰. A rendszerváltás táján a környező országokban ugyanez volt a helyzet. Valószínűleg három tényező együttes hatása érvényesült. Egyrészt láthatóvá vált az addig csupán rejtetten, "föld alatt" megnyilvánuló vallásosság és egyháziasság. Másrészt az egyházak lassú éledése is növelte a beléjük vetett bizalmat. A harmadik tényező a politikai legitimitás krízise és a társadalmi intézmények tekintélyének általános hanyatlása, aminek közepette az emberek olyan reményeket és elvárásokat is az egyházra ruháztak, amelyek eredendően nem azokra tartoztak³¹. Ez nyilvánvalóan csak átmeneti hatás lehetett.

2. tábla

Az egyház* megítélése különböző tulajdonságpaírok segítségével, a 18-65 éves magyar népességben. (Forrás: Aufbruch, 1998, N=1000).

Egyházbarát, illetve az egyházat az emberek és a társadalom szempontjából hasznosnak minősítő álláspontok	(1) teljesen egyetért	(2) inkább egyetért	(3) egyformán ért egyet	(4) inkább egyetért	(5) teljesen egyetért	Egyházkritikus, illetve az egyházat az emberek és a társadalom szempontjából haszontalannak, esetleg károsnak minősítő álláspontok	(1 + 2) - (3 + 4)
Az egyház sok embernek ad lelki támaszt	42,0	20,7	24,3	6,5	6,5	Az egyház sok ember tart lelki szolgásgában	49,7
Az egyházat mindenek előtt a túlvilági üdvösség érdekli	18,1	14,0	42,3	11,4	14,2	Az egyházat mindenek előtt a földi hatalom érdekli	6,5
Az egyház meg tudja mondani, hogy hogyan lehet boldog az ember ebben az életben	15,3	11,6	35,8	13,2	24,1	Az egyház nem tudja megmondani, hogy hogyan lehet boldog az ember ebben az életben	- 10,4
Az egyház a szegények és a hatalomnélküliek természetes szövetségese	20,6	19,5	46,2	8,0	5,6	Az egyház a gazdagok és a hatalmasok természetes szövetségese	26,5
Az egyház tiszteleben tart minden őszinte meggyőződést	29,7	19,1	28,6	10,0	12,6	Az egyház nem tartja tiszteletben az övétől eltérő meggyőződéseket	26,2
Az egyház azért van, hogy az embereknek segítsen	14,0	19,6	37,0	10,6	18,8	Az egyház azért van, hogy istentiszteletet tartson	4,2
Az egyház örök intézmény	51,1	16,6	20,3	5,9	6,7	Az egyház a múlt maradványa	54,5
Magyarországon az egyház szegény	13,0	13,9	47,3	14,0	11,8	Magyarországon az egyház gazdag	1,1
Az egyház a hívek közössége	38,4	16,4	26,4	9,4	9,4	Az egyház a papok és a püspökök uralma alatt álló szervezet	36,0
Az egyház az embereket az igazságra tanítja	40,1	20,8	29,0	4,4	5,7	Az egyház hamis tanítással megtéveszti az embereket	50,8
Az egyház a másik ember iránti szeretetre akar nevelni	19,9	9,1	47,8	8,8	14,4	Az egyház az Isten iránti szeretetre akar nevelni	5,8
Átlagos arányok	27,4	16,5	35,0	9,3	11,8		22,8

A rendszerváltást és a helyzet stabilizálódását követően tehát az egyházak presztízsének bizonyos csökkenésére lehetett számítani. Egy kutató empirikus bizonyítékokat is találni vélt. Ő az egyházak presztízsének csökkenését – nem

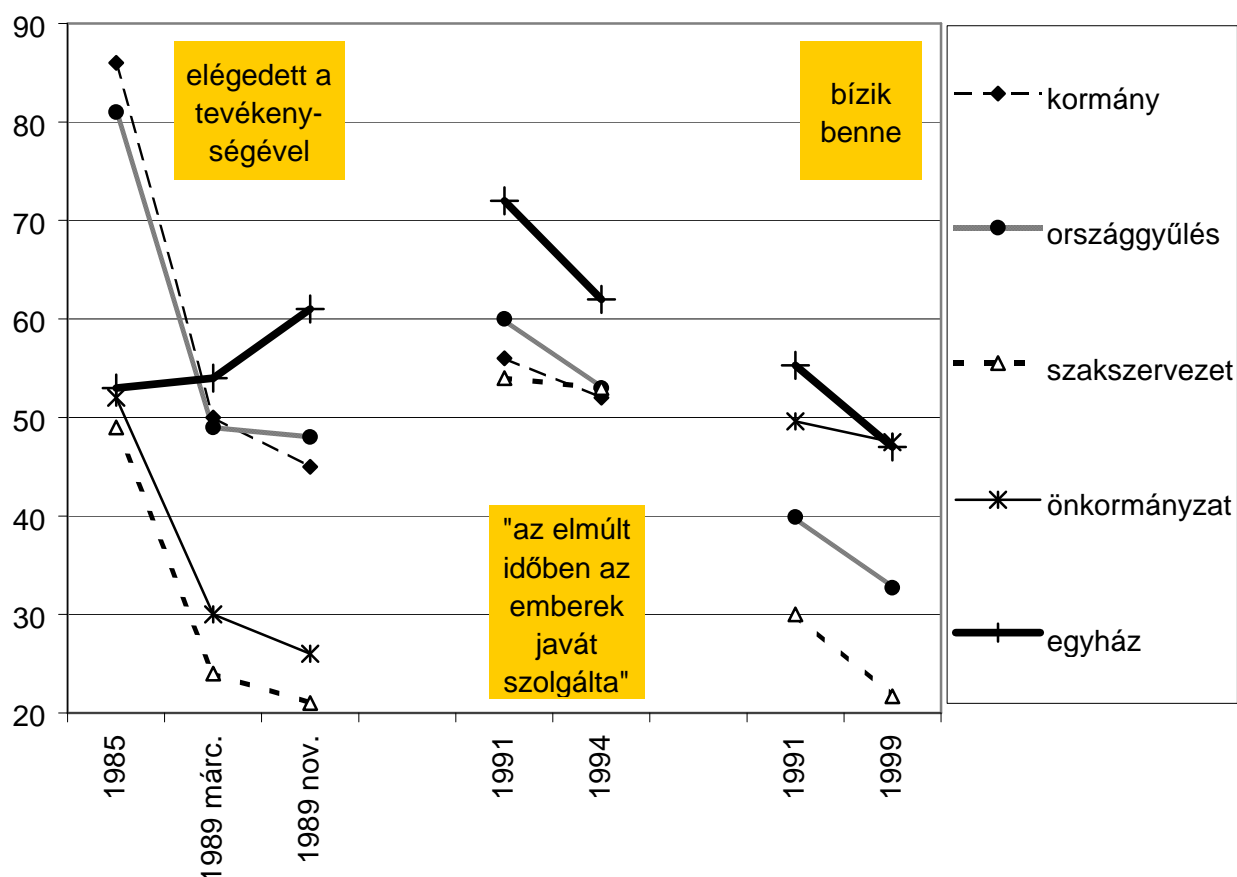
* "A kérdéspároknál gondoljon arra az egyházra, amelybe édesanyja tartozik, vagy tartozott, vagy amelybe Önt keresztelték! "

adatok alapján, hanem inkább intuitív módon – hatalmi befolyásuk erősödésével, jelentős anyagi gyarapodásukkal és politikai szerepük társadalmi elutasításával kapcsolta össze³². Ez a feltételezés még bizonyításra szorul. A presztízsveszteség létét vagy nem létét illetően is különböző értelmezések lehetségesek.

Újabb adatok is utalnak arra, hogy 1990 óta az egyházak társadalmi presztízse csökkent, – már amennyire ez közvéleménykutatási eszközökkel egyáltalán mérhető. Azonban az egyéb társadalmi intézmények presztízse nem kevésbé csökkent, mint az egyházaké (5. ábra).

5. ábra

Azok százalékarányának változása, akik különböző társadalmi intézményekkel, közöttük az egyházakkal szemben bizalommal viseltetnek (1985-1999 között, Magyarországon, többféle kutatás és kérdésfelvetés szerint megközelítve³³).

Ezért nem hagyható ki a számításból, hogy a társadalomban általában erősödik az intézményellenesség, vagy legalábbis az intézményektől való függetlenedés, ami nem egyik, vagy másik intézmény egyedi megítélésének a függvénye. Ha ellenben

nem valamilyen abszolút értelemben beszélünk egy társadalmi intézmény (például az egyház) presztízsről, hanem azt a közgondolkodás összefüggésében értelmezzük, akkor előfordulhat, hogy az előbb említettől eltérő eredmény kapunk. Megoldást jelenthet, ha a sokféle társadalmi intézmény átlagos presztízsből indulunk ki és az egyházak tekintélyét ehhez a mércéhez viszonyítjuk. Az Európai Értékrend Vizsgálat így járt el³⁴ és azt találta, hogy az egyházak tekintélye 1990-ben az átlag 1,15-szöröse, 1999-ben az átlag 1,13-szorosa volt. A csökkenés minimális, nem szignifikáns (azaz lehet a minta torzításának a következménye).

(d) Felekezetek.

Az 1949. évi népszámlálás szerint Magyarország népességének 70,5 %-a katolikus, 21,9 %-a református, 5,2 %-a evangélikus, 1,5 %-a izraelita, 0,1 %-a felekezeten kívüli, 0,7 %-a más vallású, vagy ismeretlen volt³⁵. A közhiedelemmel ellentétben a 2000. évi népszámlálást megelőzően is voltak újabb hivatalos adatok. A KSH 1992. évi adatai szerint katolikus volt a népesség 67,8 %-a, református 20,9 %, evangélikus 4,2 %, felekezeten kívüli 4,8 %, míg az egyéb és ismeretlen vallásúak aránya (a korábbiától eltérően az izraelitákat is ide számolva) 2,2 % volt³⁶.

A két adatsor (és számos egyéb szociológiai felmérés) összevetése azt mutatja, hogy

- a felekezeti struktúra alig változott: a megkereszteltek vagy bejegyzettek 97,7 százalékát katolikusnak vagy protestánsnak keresztelték;
- a katolikus/protestáns arány csak elhanyagolható mértékben változott, a katolikus túlsúly változatlan;
- az "egyéb és ismeretlen" kategória részaránya pedig a korábbival pontosan azonos.

Ezt a következtetést azonban négy vonatkozásban is meg kell kérdőjelezni. Egyrészt kérdéses, hogy az-e a legfontosabb, hogy kit milyen felekezetben kereszteltek meg? Másrészt a felnőtt népességre vonatkozó adatgyűjtés nem tükrözi, hogy a hetvenes évekkel kezdődően gyermekek tekintélyes részét már nem keresztelték³⁷, azaz hogy a formális kapcsolatok terén is elindult az elvallástalanodás (noha a rendszerváltás után ennek a mulasztásnak egy részét érettebb vagy felnőttkori keresztelessel "korrigálták"). Harmadrészt mivel az előregedés és a kivándorlás következtében az izraelita részarány – szociológiai becslések szerint – 0,4-0,5 százalékra, vagy ez alá

süllyedt, az "egyéb és ismeretlen" kategórián belül nem kizárható (noha sem ezen adatok, sem egyéb források alapján nem is igazolt) a kisegyházi tagság arányának némi emelkedése. Végül negyedrészt, az utolsó kategóriában az "ismeretlen" megjelölés minden 2,2 százalék alatti megállapítást kérdésessé tesz.

A legalapvetőbb kérdés persze az, hogy mikor nevezzünk valakit valamely felekezet tagjának? Különböző kérdésfeltevések lényegesen eltérő eredményekkel járnak. A legmagasabb arányt akkor kapjuk, ha a születésekor helyzetről, illetve az ide vagy oda keresztelezésről vagy bejegyzésről kérdezzük. A második legmagasabb arányt a "Milyen vallású Ön?" kérdéssel lehet elérni (ami módszertanilag eleve gyanús, hiszen azt sugallja, hogy "illik" valamilyen vallásúnak lenni). Ezekkel szemben az utóbbi évek kutatásai inkább "tagságot" vagy "odatartozást" kérdeztek (miközben a magyar nyelvben az utóbbi tűnik megfelelőbbnek, ugyanis nem minden egyház hagyománya alkalmazza a "tag" kifejezést, azaz a "nem tag" még érezheti magát szorosan egyházához tartozónak). A legutóbbi évek a következő eredményeket hozták:

- (1) A "Tagja-e Ön jelenleg valamilyen egyháznak vagy vallásfelekezetnek?" kérdés esetén 1998-ban³⁸ a 18-65 éves népesség 60,4 %-a mondta magát tagnak (az emberek 0,5 %-a viszont hangsúlyozott "nem tudom"-mal válaszolt);
- (2) Az "Ön valamilyen egyházhoz vagy vallási közösséghez tartozónak vallja-e magát?" kérdésre ugyancsak 1998-ban³⁹ a felnőtt népesség 76,1 %-a válaszolt igennel;
- (3) Egy további kutatásban⁴⁰ az "Ön tartozik most valamilyen valláshoz?" kérdésre 1998-ban a felnőtt népesség 69,5 %-a válaszolt igennel, illetve nevezett meg valamilyen egyházat;
- (4) Ismét egy másik kutatásban⁴¹ pedig, 1999 végén, arra a kérdésre, hogy "Tartozik-e Ön valamilyen vallási felekezethez?", a felnőtt népesség 57,3 %-a válaszolt igennel (Itt ellenben nem kizárható, hogy a „felekezet” szó a katolikusok egy része számára idegenül hangzott, vagy egyenesen a „protestáns” szinonímájának tűnt és hogy ők emiatt nem sorolták be magukat.)

Az eredmények minden eltérése ellenére bizonyosnak tűnik, hogy a felnőtt népesség körülbelül egyharmada nem tartja magát egyik egyházhoz tartozónak, illetve tagjának sem. (Ám lehet, hogy kultúrája, hagyománya alapján katolikusnak, reformátusnak stb. vallja magát!) Szervezeti – és nem kulturális értelemben – az egyházak

vonzásköre pillanatnyilag a társadalom háromnegyede. (Ez az arány ellenben pillanatról pillanatra változhat a felekezetekkel szembeni rokonszenv függvényében.)

Az 1998-1999. évi négy kutatás adatait összegezve a szubjektív vállalt odatartozás vagy tagság alapján a felnőtt népességből

- katolikus   47-55 %,
- református   13-17 %,
- evangélikus   3-4 %,
- izraelita   0,1-0,2%,
- más vallású   2 %
- felekezetenkívüli   25-35%.

(Amennyiben viszont a felekezeti odatartozás kritériumai közé a hitbuzgalom erősségét vagy a vallásgyakorlat gyakoriságát is bevennénk, akkor a katolikus, az evangélikus és különösen – bár nem kiugró mértékben – a kisegyházi részarány az előbbihez képest némileg emelkedne, a református arány csökkenne⁴².)

A vizsgált statisztikai megoszlás háttérében van néhány további erőteljesen strukturáló tényező, mint például a nagyegyház/kisegyház, vagy a katolikus/protestáns megosztottság. Közismert, hogy a magyar történelemben három-négy felekezetnek volt olyan szerepe, amivel mind a társadalmi rend és szerkezet, mind a nemzeti önazonosság formálódásához látható (esetleg döntő) módon, huzamosan és maradandóan hozzájárult. Ennek megfelelően és ezen jogon beszélünk "történelmi egyházakról". A kifejezés elsősorban ténymegállapítás. Amennyiben azonban történelmileg örökölt önazonosságát, vagy annak központi értékeit a társadalom, vagy annak egy része ápolni akarja, nem meglepő, ha megkülönböztetett módon kezeli azokat az intézményeket, amelyeket a hagyomány letéteményeseinek tart. A "történelmi" és a "nem történelmi" egyházak körüli vita ennek megfelelően a legkevésbé sem hitelvi s nem is a vallásszabadság emberi joga körül, azaz nem az individuum szintjén zajlik, hanem arról, hogy a társadalom mekkora része és mennyire szeretné ápolni, illetve feléleszteni korábbi hagyományait. Hogy mennyire nem a szó szoros értelmében vallási ellentétéről van szó, azt legjobban az mutatja, hogy a történelmi-, vagy nagyegyházaknak a kisegyházakkal szembeni pozitív megkülönböztetését legerőteljesebben nem a nagyegyházak hívő tábor, hanem a társadalom nem vallásos része sürgeti⁴³.

Más lapra tartoznak azok a nehézségek, amelyek az egyházak önazonosságának meg-, illetve újrafogalmazásából adódnak. Az elmúlt négy-öt évtized az egyházak

száma a létért való küzdelem és nem a megújulás időszaka volt. A pártállami viszonyok különösképpen nem voltak alkalmasak a pluralizmusból és a (poszt)modern társadalomfejlődésből adódó kihívások észlelésére és megválaszolására. Csak a rendszerváltás táján vált nyilvánvalóvá, hogy a feladat nem a kommunizmus előtti identitás felélesztése, hanem radikálisan új viszonyok között egy újfajta keresztény (pontosabban katolikus, református, evangélikus stb.) önazonosság megfogalmazása. Ehhez járul az a tapasztalat, hogy a szocialista-kommunista kort a különböző felekezetek eltérő károsodással vésztették át. A protestantizmus létszámvesztései a volt "tábor" egészében nagyobbak, mint a katolicizmusé⁴⁴. A történelmi és az új adottságok különbségei s az identitáskeresés felekezetenként különböző nehézségei átmenetileg a történelmi egyházakat is eltávolították egymástól s lelassították az ökumenizmust.

Más tényezők különböztetik meg a kis és a nagyegyházakat. A történelmi egyházak önazonossága szempontjából a kisegyházak megjelenését akár inkább pozitív, semmint negatív jelenségnek is lehet tartani, amennyiben saját hiányosságaik tudatosítására készíteti őket. Ugyanakkor a kisegyházak taglétszáma a nagyok oldaláról nézve elhanyagolható, tehát azok léte semmiképpen sem fenyegető. Így érthető, hogy a három nagy keresztény egyház vezetői általában nyitottak a kicsikkel szemben, azok hátrányos megkülönböztetését ismételten elutasítva. Más a helyzet a fordított irányba. A még nem egészen stabilizálódott új közösségeknek, fennmaradásuk és tagtoborzásuk érdekében, bizonyítaniuk kell különleges értéküket. A kicsik (főleg az újabbak) nem elhanyagolható mértékben abból élnek, hogy a nagyokat elutasítják, támadják, a kereszténység elárulóinak, károsnak minősítik. Kicsiségük kompenzálására erőteljesebben vannak ráutalva a médiára és a politikára, mint a nagyok. A nyilvánosság és a politika persze a nagy egyházakkal kapcsolatban is működik, de azok önsúlyához képest kisebb jelentőséggel. A kisegyházak viszont a profán nyilvánosságban szereplés és pártpolitikai érdekek felhasználása segítségével a létszámuknál nagyobb társadalmi súlya, vagy legalábbis feltűnésre tudnak szert tenni.

(e) A közvélemény az egyházi intézményekről

Számos kutatás egybehangzó tanúsága szerint⁴⁵ a társadalom az egyházaktól mindenek előtt szociális elköteleződést vár⁴⁶. Ezzel összhangban a kilencvenes évek elején a felnőtt népesség 70-80 %-a igényelte, hogy az egyházaknak megfelelő

intézményeik legyenek. Az egyházi intézményeket sürgetők aránya messze meghaladta a felekezeti intézményeket ellenzők arányát⁴⁷. A kilencvenes évek végére az egyházi oktatási intézmények további szaporítása iránti igény a korábbihoz képest némileg csökkenni látszik, az egyházi szociális intézmények számát viszont a társadalom túlnyomó többsége változatlanul növelni szeretné (3. tábla).

A legtöbb ellenérzést az egyházi iskola kelti. Azonban ebben az esetben is két és félszer annyian vannak, akik a felekezeti intézmények jelenlegi számát keveslik, mint akik sokallják.

3. tábla

A 18-65 éves népesség véleményének megoszlása aszerint, hogy különböző egyházi intézmények jelenlegi számát túl kevésnek, vagy túl soknak minősíti. (Forrás: Aufbruch, 1998, N=1000)

	óvoda	iskola	öregotthon
még túl kevés	47,4	39,6	63,3
éppen a megfelelő mennyiség	43,0	45,5	31,9
már túl sok	9,6	14,9	4,8

Külön kérdés a felekezeti intézmények finanszírozása. Ezzel kapcsolatban többféle politikai elképzelés létezik. A szekularista felfogás szerint az államnak csak olyan dolgokat szabad fizetnie, ami egyformán mindenkié. Emögött az a meggyőződés rejlik, hogy a társadalom életének jelentős területei tagolatlanok, nem csoportokhoz kötődőek, bennük az emberek sokfélesége nem érvényesül, ezek a résztvevők öntevékenységeire nem bízhatóak, adminisztratív, "felülről jövő" ellátást igényelnek. Ez olyan etatizmus, amely nem veszi figyelembe, vagy nem fogadja el a modern társadalom sokféleségét és a különböző csoportok és személyek jogát arra, hogy értékeiket önmaguk válasszák és az azok ápolásához szükséges intézményeket működtessék. A másik felfogás szerint a társadalom, különösen a modern és plurális társadalom eredendően tagolt és sokféle. Saját szabadságát és energiáit akkor képes kibontakoztatni, ha alulról épül és ha sokféleségét az egyes rétegekhez, csoportokhoz, helyzetekhez igazodó megoldásokkal szolgálja. Az állam pedig nem önmagától rendelkezik jogokkal, hanem azokat állampolgáraitól kapja, tehát kötelessége, hogy minden állampolgár speciális adottságaira, szükségleteire tekintettel legyen. Az állam feladata nem az egyszínűség kikényszerítése, hanem a civil kezdeményezésekben kibontakozó, egymást kiegészítő sokféleség – nem utolsó

sorban anyagi – elősegítése és támogatása. *A felekezeti intézményrendszer ma Magyarországon a sokszínűség és a civil társadalom megvalósításának legfontosabb előfutára.* Annál meglepőbb, hogy azok közül, akik korábban, 1990 előtt, az államot a társadalmi autonómia és a helyi kezdemények akadályának tartották nem kevesen hirtelen az államközpontúság képviselőivé váltak, amint – a pluralizmus nevében – az ő felfogásuktól eltérő (értsd: felekezeti) társadalmi intézmények létesítésére került sor.

Az általános társadalmi szükségletet kielégítő egyházi intézmények állami finanszírozás körüli vita a politikában és a médiában tevékenykedő ideológusok vesszőparipája. A közvélemény mindenesetre túlnyomórészt azt tartja⁴⁸, hogy a felekezeti intézményeket az államnak "teljes mértékben" fizetnie (33,9 %), vagy legalábbis erőteljesen, "részben", támogatnia kell (48,6 %). Kevesebb, mint az emberek egy tizede (9,7 %) mondja, hogy az államnak nem kellene támogatnia az egyházi oktatási intézményeket. (Az emberek egy kis része, 7,7 %-a nem akar vagy nem tud állást foglalni.)

Összehasonlítául érdemes figyelembe venni, hogy – immár a felekezeti intézmények kérdésétől függetlenül – a társadalom 36,0 %-a foglal állást amellet, hogy az állam minden egyháznak és vallási közösségnek anyagi támogatást nyújtson; az emberek további 40,8 %-a szerint csak a történelmi egyházak kapjanak az államtól rendszeres anyagi támogatást és 16,4 % szerint egyik egyház és vallási közösség sem (nem tudott állást foglalni az emberek 6,6 %-a)⁴⁹.

(f) Egyház és politika

A keresztény világszemléletre épülő történelmi fejlődés világtörténelmi vívmánya a vallás és a politika, az állam és az egyház elvi (s részben gyakorlati) elválasztása⁵⁰. A nyugati politikai gondolkodás az elválasztást, teljes joggal, nem vitatható alaptételnek tekinti. A gyakorlati kivitelezés kérdésében azonban köztudottan, Magyarországon is, óriási ellentétek feszülnek. Vannak, akik a társadalomszervezetet két össze nem függő félre, egy profánra és egy vallásra szeretnék bontani. Mások úgy vélik, hogy mivel ugyanazon emberek az állampolgárok és az egyházak hívei, ezért a maradéktalan különválasztás nem lehetséges, meg kell találni a két fél közötti együttélés, kooperáció módját. A kérdés elméleti és gyakorlati áttekintése több helyet és időt igényel, mint ami itt

rendelkezésre áll. A közvéleményben is nyomon követhető sajátos kettősségre ellenben itt is érdemes rámutatni.

Egy kérdésben minden kutatás azonos eredményre jut: a magyar felnőtt népesség túlnyomó többsége (mintegy 80 %-a) ellenzi/ellenezné, hogy az egyházak az országgyűlési vagy a helyhatósági választások menetébe, a pártpolitikába, vagy a kormányzati tevékenységbe beleszóljanak. Ugyanakkor a társadalom tekintélyes része igényli, hogy az egyházak

- vállaljanak szerepet a környezetvédelemben (23,8%)
- és a település életének szervezésében (32,1%)⁵¹;
- vegyenek részt az országos problémák megoldásában (49,9%)⁵²;
- nyilvánítsanak véleményt a kormány politikájával (36,1%),
- a tömegkommunikációs eszközök tartalmával és stílusával (37,4%),
- a romák helyzetével (46,5%) és
- a növekvő társadalmi ellentétekkel kapcsolatban (57,4 %) ⁵³, illetve
- törekedjenek a társadalmi élet vallási alapjainak elfogadtatására (74,8%)⁵⁴.

A látszólagos ellentét talán oly módon oldható fel, hogy a közvélemény jelentős része igényli az egyházak közéleti szerepét, részvételét a helyi társadalom életében és erkölcsi iránymutatását számos egyéb kérdésben, de elutasítja az ország vezetésébe való közvetlen (a kormányt érintő) vagy akár közvetett (a pártokkal és a választásokkal kapcsolatos) beleszólásukat. Emellett a feltételezés mellett szól, hogy a Katolikus Egyház Püspöki Kara által 1996 nyarán kiadott s meglehetősen kritikus társadalmelemző dokumentum⁵⁵ a legkülönbözőbb személyektől és irányzatoktól hangsúlyozottan pozitív visszhangot kapott (negatívan jóformán csak az MSzMP és Bulányi páter katolikus fundamentalista Bokor-mozgalma reagált).

Végeredményben kétségtelen, hogy a történelmi nagy egyházak 1990 óta ismét a társadalom és a politika elismert szereplői. Erre a szerepre nem voltak felkészülve. Olyan partnerekkel s olyan körülmények között cselekszenek, amelyeket nem tudnak teljesen áttekinteni, s amelyekkel szemben – az előző 40 év után – nehéz teljes bizalommal lenniük. A konfliktusok részben a saját helyzet hibás megítéléséből, részben a társadalmi adottságok és mechanizmusok nem megfelelő értékeléséből, részben valódi érdekellentétekből erednek. Az utóbbiak lehetnek maradandóak. Az előbbieket nehézségek idővel minden bizonnyal oldódnak. Így meg lehet kockáztatni egy óvatos prognózist:

- Magyarország erőteljesen szekularizálódott ország, amelyben azonban van egy tekintélyes nagyságú hívő népességrész, amely egyre eltökéltebben önálló álláspontot foglal el a társadalomban. A vallásosság társadalmi szerepe pedig minden bizonnyal az elkövetkező évtizedekben is tovább fog fokozódni.
- A vallási-egyházi közösségek és intézmények az állam decentralizálódásának és a civil társadalom formálódásának fontos elemei. Még inkább azok lehetnének, ha ezt a szerepet az egyházak tudatosabban vállalnák. Az egyházon belüli laikus elem erősödése minden esetre a vallásos emberek társadalmi elköteleződésének növekedését is erősíti.
- A társadalomban létező világnézeti ellentétek feszültségekkel is járnak. A vallásosság társadalmi és intézményi befogadása mindazok ellenkezésébe ütközik, akiknek a befolyását a vallási és egyházi szerep korlátozza. Az eltökélt valláselleneseknek az előző rendszerből örökölt előnyösebb társadalmi helyzete viszont lassan, de gyengül. Ennek megfelelően a vallásosság társadalmi súlya várhatóan még akkor is nőni fog, ha a hívők létszáma változatlan maradna, vagy akár némileg csökkenne.

1.3. Vallásosság a kelet-középeurópai régióban

A kelet- és kelet-középeurópai vallási változások megkérdőjelezik a vallással kapcsolatban a felvilágosodott Európában elterjedt társadalomtudományi elméleteket és megdönthetetlennek vélt hiedelmeket. A régióban tapasztalható legújabb kori tendenciák nem illenek bele a nyugat-európai mintákba. Ám azok egyszerűen a Kelet és a Nyugat különbözőségével sem magyarázhatóak. Magyarázatul a – már nem létező – kommunista tömb elszigeteltségére és öntörvényűségére sem lehet hivatkozni. S nem lehet azzal mentegetőzni, hogy a meglepő fejlemények a „nagy ismeretlenben”, a „csodás Kelet” országaiban, valahol a vasfüggöny mögött bontakoznak, – hiszen ma mindez az egyesülés felé haladó Európa része. A volt kommunista országokban zajló társadalmi változások hozzá tartoznak egy immár összeurópai kapcsolatrendszerhez és a társadalmi-kulturális csere mindennapjaihoz. Ezért a kelet-európai vallási éledés viszonylagossá teszi a nyugat-európai elvallástalanodást. A posztkommunista országok egyházai véleményének nem csak az európai egyházak közösségében, hanem a profán európai társadalomban is jelentős súlya lehet. A volt kommunista országokban zajló vallási változások minden esetre az egész európai mezőnyben jelentős, kemény tények. – S a szociológiai gondolkodásnak is izgalmas tesztjei.

Az empirikus eredmények a volt kommunista tábor országaiban egyértelműen bizonyítanak néhány alapvető tény. A vallás és az egyházak túléltek a vallásüldözést. Az előző évekhez mérten vallási éledés jelei is megfigyelhetők. Az egyházak társadalmi presztízse és befolyása megnövekedett. Ugyanakkor azonban a vallás ellentmondásos üggyé, alkalmasint harci témává vált. A valláshoz való viszony megosztja a társadalmat. Nincs egyetértés arról, hogy egyáltalán mit jelent az, hogy 'vallás' és hogy mit tartalmaz az egyházakhoz kötődés. Úgy tűnik, hogy a 'vallás', 'vallásosság', 'egyháziasság' szavak elmosódott, bizonytalan kifejezéseké váltak. Semmi kétség sincs afelől, hogy ezek társadalmilag, politikailag fontos dolgok. Ám sok érv indokolja a vallási fellendüléssel és annak egész Kelet-Európára kiterjedő érvényességével kapcsolatos kételyeket. A vallás politikai súlya és a vallási fellendülés körüli viták ellenben hozzájárulnak ahhoz, hogy a vallás ne válhassék 'láthatatlanná'⁵⁶, és hogy a vallás szerepe sem a magán-, sem a közéletben ne csökkenjen. A vallással kapcsolatos tapasztalatok ellentmondásossága és a fogalmak zavarossága ellenben feltétlen tisztázást követel!

Az utóbbi évek nemzetközi összehasonlító vizsgálatai számos támpontot adnak a kelet-közép-európai vallási változások feltárásának és értelmezésének megkezdéséhez. Az Európai Értékrend Vizsgálat (European Value Study - EVS), a Globális Értékrend Vizsgálat (World Value Survey - WVS), az International Social Survey Programme (ISSP) különböző hullámai, valamint a Vallási és Erkölcsi Pluralizmus (Religious and Moral Pluralism – RAMP) kutatásban számos kelet- és kelet-közép-európai ország vett részt⁵⁷ (Ester, Halman, de Moor 1994, Halman 2001, Inglehart 1997, Tomka 1995, Zulehner, Denz 1993). Mindezek a munkák elsősorban az értékrenddel s ezen belül a vallással és vallásossággal foglalkoztak. Egy további friss kutatást, az „Aufbruch/New Departures”-t 1997-1998-ban tíz olyan kelet-közép-európai országban végeztek, amelyekben jelentős a katolikusok aránya⁵⁸ (Aracic, Crpic, Nikodem 2000, Prudky et al. 2001, Tomka et al. 1999, Tomka, Zulehner 1999, 2000a, Tos et al. 1999). A nemzetközi összehasonlító kutatások mellett persze számtalan szűkebb körű összehasonlítás, nemzeti vizsgálat vagy konferencia-előadás létezik, amely tájékoztat a kelet-közép-európai vallási változások különböző vonatkozásairól (Bociurkiw, Strong 1975, Borowik 1999, Borowik, Babinski 1997, Gereben, Tomka 2000, Grubisic 1997, Pollack, Borowik, Jagodzinski 1998, Tomka, Zulehner 2000b, Zdaniewicz, Zembruski 2000, Zulehner 1994, stb.).

A jelen tanulmány két célkitűzés megvalósítására törekszik. Egyfelől tényismereteket közöl a kelet-közép-európai posztkommunista országok vallási változásairól. Ennek keretében friss szociológiai kutatások segítségével bizonyítani próbálja a vallási megújulás tényét, beleértve a vallásosság hagyományos dimenzióiban és a történeti nagy egyházakon belül megfigyelhető éledést is. A második célkitűzés a megújulás relativitásának, valamint az országok, társadalmi rétegek, korcsoportok, felekezetek stb. közötti különbségeknek a megvitatása. A vallási megújulás ellentmondásosságának kérdései leginkább ebbe a második részbe tartoznak.

(a) A vallási megújulás három területe

Politikai megfigyelők és szociológusok egyaránt nagy jelentőséget tulajdonítanak a vallásnak és az egyháznak a kelet-európai rendszerváltozásban⁵⁹ (Gönner 1996, Luxmoore, Babiuch 1999, Nielsen 1991, O’Grady 1995, Spieker 1992). Mindezek és egyéb a szerzők vallásnak jelentős társadalomformáló szerepet tulajdonítanak. Ugyanakkor tény, hogy számos akkor szocialista országban már a hetvenes évek vége és a nyolcvanas évek óta különböző jelek vallási éledésre utaltak (Bruszt 1989,

Hankiss 1990, Tomka 1999, Tos, Potocnik 1999, Zulehner 1994). Újabb adatok arra mutatnak, hogy a korábban kezdődő trend a kommunizmus összeomlása után is folytatódik (Greeley 1994, Kotiranta 2000, Maslauskaitė, Navickas 1999, Pollack, Borowik, Jagodzinski 1998, Tomka, Zulehner 1999, 2000a, 2000b).

Az elemzőnek azonban – a közvéleményben és a társadalomtudományokban elterjedt vélekedések ellenére, – tudatában kell lennie annak, hogy a valóság értelmezését ebben a kérdésben is módszertani problémák nehezítik. Viszonylag kevés megbízható adattal rendelkezünk a volt kommunista országok 1989 előtti vallásosságáról. Továbbá: még akkor is, ha vannak adataink, kétséges, hogy azok a totalitarizmus feltételei mellett mennyit tudtak feltárni annak a vallásnak a valóságából, amely félig „földalatti egyházban”, félig a magán életben rejtőzködött. Egyes konkrét esetekben nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget, hogy a vallásosság 1989 előtt is létezett, csak a pártállami szociológia és közvéleménykutatás számára nem volt elérhető. Ebben az esetben az új eredmények csupán a vallásosság láthatóvá válását, a rejtett és magánéleti gyakorlatból nyilvános, vagy legalábbis nyilvánosan megvallott és kifejezett hitté és gyakorlattá válását regisztrálják. Az sem kizárható, hogy a rendszerváltás ténye is befolyásolja a vallásosság megvallását.

Más érvelés is lehetséges. A kommunista korban a nyilvános szokásrend és kommunikáció elnyomta és korlátozta a vallási kultúra megfogalmazódását, fejlődését. 1989 előtt a vallás részben artikulálatlan, vagy legalábbis a korszak társadalmi-kulturális önértelmezésének, gondolkodásmódjának és vitáinak szintjén nem megfogalmazott módon létezett. Feltételezhető, hogy 1989 után fokozatosan pótlódik az addig hiányzó önreflexió és kommunikálható formába fogalmazott önértelmezés. Ha ez a feltételezés igaz, akkor a „vallási megújulás” (részben vagy egészben) csupán a korábban nem egészen tudatosult és a nem hivatalos kultúrában létező vallási kultúra artikulálódása.

Bármilyen hipotézis közelít is jobban az igazsághoz, annyi bizonyos, hogy a nyolcvanas évek második felében és a kilencvenes években rendkívüli politikai és kulturális helyzet alakult ki. Nem csak a hatalmi és államigazgatási rendszer omlott össze, hanem igen sok ember világnézete és kulturális horizontja is. Számos megfigyelő „erkölcsi vákuumot” emleget. Ebben az időszakban a legtöbb társadalmi intézmény társadalmi presztízse és funkcionalitása rohamosan hanyatlott. A nagy kivételt az egyházak képezték. Joggal feltételezhetjük, hogy jelentőségük nem csak saját eredendő képességeikből és illetékességeikből, hanem részben az egyéb – s nem

kevés vonatkozásban versenytársnak is tekinthető – intézmények bomlásából eredt. S ugyanennek a logikának megfelelően igaz, hogy az újratájékozódás pillanataiban a világnézeti javak piacán az egyedüli, vagy legalábbis az egyedüli általánosan értékelt kínálat a vallási volt. Az ilyen pillanatok élettartama ellenben rövid. A hirtelen társadalmi változásokat kivételes vonások jellemzik. Azokat veszélyes összehasonlítása alapul venni. Az 1990-91-es empirikus kutatási adatok jelentősége tagadhatatlan. Ám azok mégsem sorolhatóak be minden további nélkül a nyolcvanas és a kilencvenes évek társadalmi mutatóinak idősorába. A kilencvenes évek vallási éledésével kapcsolatos örömmámor nem tekinthető a nyolcvanas évek vallási erősödése normális folytatásának. S ugyanígy a mámor vége nem jelenti a vallási éledés befejeztét.

Az előbbi belátás talán elkedvetlenítő. A kiugró vonatkoztatási pont elvesztése bosszantó érvelési nehézségekkel jár. Újra kell gondolni a vallási éledéssel kapcsolatos ismereteinket. Ez a dolgozat is ennek a feladatnak a teljesítéséhez szeretne hozzájárulni. A jelen tanulmány azt feltételezi, hogy van legalább három olyan terület, ahol a vallás (vallásosság, a valláshoz való pozitív viszonyulás) stabil, vagy éppenséggel emelkedő tendenciát mutat. Ez a három terület a vallási helyzet és változás szubjektív megítélése; a személyes vallási öntudat és identifikáció; valamint az egyház megítélése és presztízse.

(b) Elvárások és azonosulások

A közvéleményt nem tarthatjuk a valóság tükörszerű leképezésének. Ám a közvélemény önértékű, sui generis valóság. Amit az emberek gondolnak vagy hisznek, annak a társadalom működése szempontjából valósága, jelentősége van. Ezért nem mellékes, hogy számos kelet-közép-európai ország⁶⁰ polgárai állítják, hogy tapasztalataik szerint országukban 1989 óta a vallás jelentősége fokozódott. Ugyanezek az emberek, országonként a társadalom többsége, azt feltételezik, hogy a vallási erősödés a jövőben is folytatódni fog.

A kivételek sem gyengítik különösképpen a tendenciát. A lengyelek nem tapasztaltak vallási fellendülést s ilyesmit a jövőben sem várnak. De hát szinte száz százalékos vallásosság esetén az ilyesmi nem meglepő. Németország Keleti Tartományában más a helyzet. Itt 1991 óta meg nem szűnő téma a volt Nyugat- és a volt Kelet-Németország összehasonlítása. A volt NDK-t nem saját, hanem a volt NSZK

mércéjével mérik. Ez az összehasonlítás természetesen Németország keleti felének rendkívüli mértékű elvallástalanodását hangsúlyozza. Ilyen légkörben ellenben aligha alakulhat ki a vallási fellendülés benyomása.

4. tábla. A magukat vallásosnak mondó emberek aránya az USA-ban és néhány nyugat- és kelet-európai országban. (Forrás: EVS 1981, 1990, 1999, WVS 1995-97)

	1981	1990	1995-97	1999	A legrégebbi és a legújabb adat különbsége (%)	A legújabb adat a legrégebbi adat %-ában
Olaszország	83,6	84,5	...	85,8	+ 2,2	102,6
USA	83,0	83,8	82,2	...	- 0,8	99,0
Ausztria	...	81,3	...	80,9	- 0,5	99,5
Dánia	68,7	72,5	...	76,5	+ 7,8	111,4
Belgium	80,7	69,3	...	65,1	- 15,6	80,7
Németország (volt NSZK)	64,9	64,6	65,5	62,1	- 2,8	95,7
Hollandia	69,2	60,8	...	61,4	- 7,8	88,7
Spanyolország	64,2	66,8	69,1	59,0	- 5,2	91,9
Franciaország	52,6	50,7	...	46,3	- 6,3	88,0
Nagy Britannia	55,5	57,4	...	41,5	- 14,0	74,8
Svédország	34,2	31,3	32,6	38,8	+ 4,6	113,5
Lengyelország	...	95,3	93,7	93,9	- 1,4	98,5
Románia	...	74,5	83,6	84,8	+ 10,3	113,8
Litvánia	...	55,1	83,6	84,2	+ 29,1	152,8
Szlovénia	...	73,1	69,1	70,2	- 2,9	96,0
Ukrajna	...	...	64,3	77,0	+ 12,7	119,8
Lettország	...	54,4	64,3	76,9	+ 22,5	141,4
Oroszország	...	56,0	63,6	66,9	+ 10,9	123,0
Magyarország	43,3	56,8	55,0	57,5	+ 14,2	132,8
Bulgária	...	36,1	52,8	52,0	+ 15,9	144,0
Csehország	...	41,7	43,3	44,7	+ 3,0	107,2
Észtország	...	21,2	35,6	41,3	+ 20,1	194,8
Németország (volt NDK)	...	37,7	27,9	29,4	- 8,3	78,0

Nem mellékes, hogy a közvéleményben kialakult képzet alátámasztja a magukat vallásosnak mondó emberek arányának a megemelkedése. Megismétlendő: a

személyes besorolások és önidentifikációk nem tekinthetők az egyes kategóriákba tartozás objektív mutatóinak. Azonban maguk az önbesorolások is társadalmi tények. A magát vallásosnak tartás és mondás Nyugat-Európában az elmúlt évtizedekben ritkábbá, Kelet-Európában általánosabbá vált (4. tábla). Ez a tény összhangban van a közvéleményben élő feltételezésekkel, – Nyugaton a vallási hanyatlás érzésével, a legtöbb volt szocialista országban pedig a vallási erősödéssel.

A rendelkezésre álló adatok az utóbbi évtizedekre vonatkozóan Nyugat Európában sem bizonyítják általánosan a vallási hanyatlást. Lényeges katolikus (Olaszország) és protestáns (Dánia és talán Svédország) kivételek akadnak. Nyugat-Európa legtöbb országát ellenben a vallástól való növekvő távolság jellemzi. A nyolcvanas és kilencvenes évek folyamán a vallásos identifikáció 11 nyugat-európai ország közül nyolcban csökkent, néhányban (Belgium, Nagy Britannia, Hollandia, Franciaország, Spanyolország) igen jelentős mértékben.

Kelet-Európában is vannak olyan országok, amelyben a vallásos önmeghatározás ritkult. A régió egészét azonban más tendencia, és pedig a magát vallásosnak vallás igen jelentős emelkedése jellemzi. Meglepő, hogy már 1990-ben milyen sokan mondták magukat vallásosnak. Azóta az ilyen önjellemzés még általánosabbá vált. 12 ország közül kilencben megszorodott azok száma, akik magukat vallásosnak minősítik. A változás iránya ugyanaz 1990–1995/97, illetve 1995/97–1999 között s az emelkedés eléri a 10-20 százalékot. Végeredményben, (ha a régiók adatait összegezzük,) a magukat vallásosnak valló emberek aránya jelenleg magasabb Kelet-, mint Nyugat-Európában.

Nagyjából hasonló végkövetkeztetésre jutunk, ha a vallási megtérések és a hitehagyások számadatait hasonlítjuk össze. Nyugat-Európában azok vannak többségben, akik korábban hittek, de ma már nem hisznek. Kelet-Európában többen vannak a megtértek, mint a hitüket elvesztettek. A két irányba mutató tendencia különösen a fiatalabb korcsoportokban rajzolódik ki élesen.

A vallási megtérések arányai önmagukban is figyelemre méltóak. Nyugat-Európában jóformán soha, azaz egyik országban sem és egyik korcsoportban sem haladják meg a népesség egy negyedét. (Ez persze nem meglepő a vallásosság korábbi elterjedtsége ismeretében.) Kelet-Közép-Európában a – saját bemondásuk szerint – megtértek aránya esetenként a 40-50 százalékot is eléri. A fiatal felnőttek magas megtérési arányai meghaladják a többi korcsoportét.

Az adatok három következtetést sugallnak:

1. A vallási változás, a változás irányától függetlenül, a leghatározottabban a fiatalabb korcsoportokban jelentkezik. (A tábla adataihoz azt is hozzá lehet tenni, hogy különbségek erőteljesebbek a 18-24, mint a 25-29 éves korcsoportban.) A megtérések és a hitehagyások mérlege, ami Csehországban, Németország Keleti Tartományában és Magyarországon az idősebb korcsoportokban vallási szempontból negatív, a fiatal felnőttek között ott is pozitívvá változik (amint azt előbb már jeleztük. – v.ö. 2. ábra).
2. A világnézeti változások tendenciái nem azonosak 'Nyugaton' és 'Keleten'.
3. Az a tény, hogy a posztkommunista társadalmakban, különösen a fiatalabb korcsoportokban, magas a megtérések aránya, a vallásosság tartalmának és stílusának megváltozásához is hozzájárulhat.

(c) A vallásosság Magyarországon, valamint a Romániában, Ukrajnában és Szlovákiában élő magyarság körében

A jelenkori kelet-európai vallási különbségeket Wilfred Spohn az előző századok politikai hatalmi centrumaitól való távolsággal magyarázza. A 19. század végén liberálissá váló s részben elvallástalanodó politikai központokkal - mint Budapest és Prága (és persze Berlin, Bécs, Moszkva és Konstantinápoly) és vonzáskörzetük, sőt általánosabban mint Magyar- és Csehország (stb.) - szemben a politikai önállóságért küzdő, de közösségi identitásukat átmenetileg csak kulturális téren megvalósítani tudó népcsoportok szükségszerűen fordultak erőteljesebben a valláshoz. Erre készítette őket a centrummal való szembenállásuk. De ugyanebbe az irányba hatott az is, hogy a papságban letek olyan nemzeti értelmiségre, amelyet nem, vagy másoknál kevésbé fenyegetett az uralkodó nemzetekbe való asszimiláció. Az eredmény, hogy a 19. században erőteljes (noha korántsem teljes) politikai és gazdasági függetlenségre szert tevő országok ma inkább elvallástalanodottak, mint azok az országok, amelyekben a 19-20. század fordulóját a formálódó nemzet és az (illetve: valamely) egyház szövetsége jellemezte⁶¹.

Spohn érvelésében sok figyelemre méltó elem van. Meg kell azonban jegyezni, hogy a mai kelet-közép-európai vallásosság vagy nem vallásosság meglehetősen szorosan korrelál az egyes országok modernizáltságának mértékével. (Ez utóbbi sokféleképpen mérhető: az iparosodottsággal és az egy főre eső nemzeti jövedelem

mértékével, a demográfiai és a kulturális helyzettel stb.) Ennek ismeretében az sem kizárható, hogy a modernizáltság vagy annak valamely tényezője oka a vallásosság magasabb, vagy alacsonyabb szinten maradásának. Kár lenne továbbá figyelmen kívül hagyni, hogy a vallásosság mértékében kialakult különbségek tekintélyes része 1945 előtt nem létezett, hanem az elmúlt évtizedekben alakult ki. Ezért szinte szükségszerűen adódik az a pontosítás hogy az elvallástalodás oka nem általában a modernizáció volt, hanem annak a 2. világháború utáni, kelet-közép-európai formája, a "kommunista modernizáció"⁶².

A "kommunista modernizáció" lényegéhez tartozott a társadalom és a gazdaság szervezetének a közakarattal ellentétes, a társadalom autonóm cselekvését megakadályozó átalakítása. A magántulajdon körének radikális szűkitése s különösen a mezőgazdaság szocialista átszervezése rendkívüli mobilitást váltott ki. A társadalmi, nemzeti, vallási stb. hagyományok szétrombolását célul tűző ideológia megtalálta azt a gazdasági mechanizmust, amelynek segítségével a társadalom nagy részének kulturális gyökereit elszakította. Az ilyenfajta katasztrófákra a társadalom más történelmi körülmények között annál erősebb összebujással és közösségképződéssel reagál. Ám az autonóm társadalmi cselekvéstől való félelme az állampárti hatalmat arra készítette, hogy minden tőle független - különösképpen a vallási - közösségképződést üldözzön és büntessen. A "kommunista modernizáció" megteremtette a közösség- és értékhiányos társadalmat⁶³ és evvel erőteljesen hozzájárult az elvallástalanodáshoz is. Az országok közötti különbségeket pedig az magyarázza, hogy a "kommunista modernizáció" különböző országokban eltérő erősséggel érvényesült.

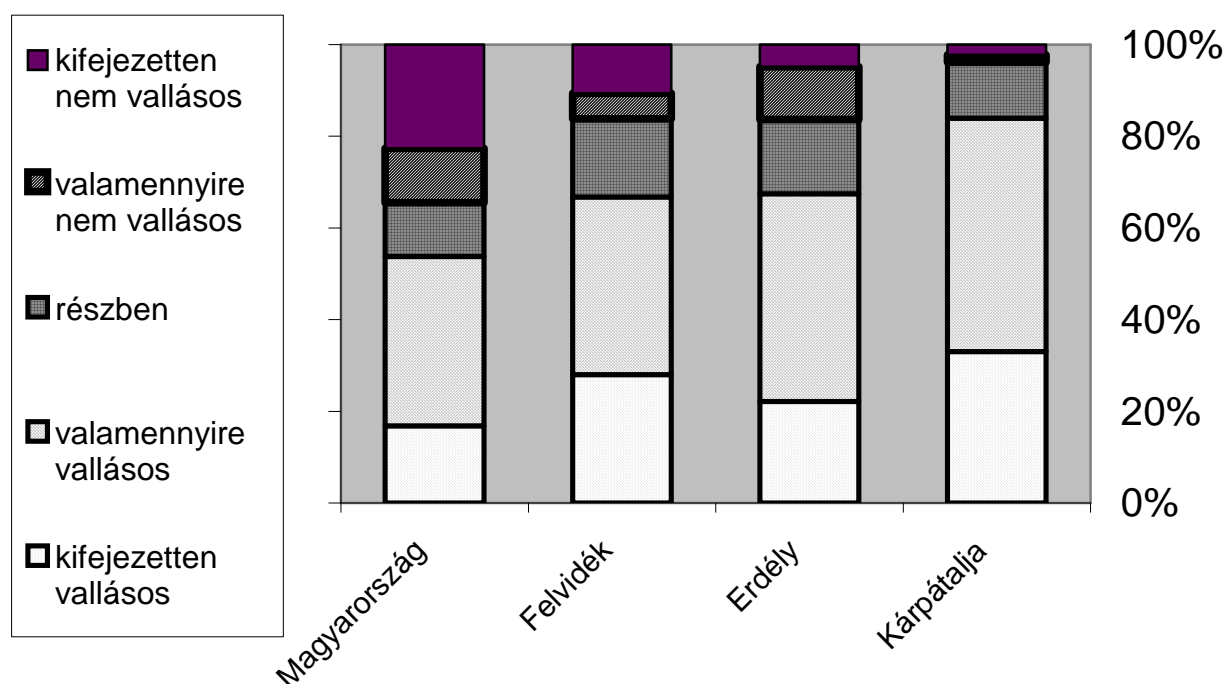
Számos további tényezőt lehetne még sorolni. Van, aki a pártállam totalitarizmusának és erőszakosságának különböző fokaiban keresi a magyarázatot⁶⁴. Az is feltételezhető, hogy a sokféleség az országok különböző felekezeti szerkezetének is függvénye⁶⁵. Számunkra mindebből annyi az igazán fontos, hogy Magyarország erőteljesebben elvallástalanodott, mint a környező országok legtöbbje (sőt, talán mindegyikük). Ennek következtében a határokon kívül élő magyar ember olyan országok polgára, amelyekben a vallásosság általánosabb és magától értetődőbb (noha nem feltétlen aktívabb), mint nálunk. Az erdélyi magyarság, az erdélyi románság és a magyarországi magyar társadalom vallási viszonyainak összehasonlításával ezt a tényt már korábban sikerült ábrázolni⁶⁶. De az összefüggés általánosabban is érvényes.

Utolsóként kell említeni egy nyilvánvalóan fontos, de az előbbiek értelmében bizonyára nem egyedül meghatározó tényezőt, a kisebbségi helyzetet. A társadalomtudományi logika, a történelmi tapasztalat és aktuális adatok egyaránt bizonyítják, hogy a kisebbségek, köztük a kisebbségi sorban élő magyarság, saját kulturális gyökereit, a vallásában s annak intézményrendszerében látja a legbiztosabban továbbélni. A nemzeti kisebbség, részben egyéb eszközök híján, a vallást erőteljesen és tudatosan igénybe veszi önazonossága ápolásához. Kissé meglóduló fantáziával arra is lehetne következtetni, hogy akkor a vallásosságnak a kisebbségben erősebbnek kellene lennie, mint az ország domináns etnikumában. Ezzel szemben nem elhanyagolható a kisebbséget saját anyanemzete részéről érő kulturális - és gazdasági és egyéb - hatás, ami alkalmasint éppen az ellenkező irányba mutathat. Az erdélyi magyarság mindenesetre valamivel kevésbé vallásosnak látszik, mint az erdélyi románság, noha sokkal erősebben vallásos, mint a magyarországi társadalom⁶⁷. A többi szomszéd ország esetében eddig még nem készült ilyenfajta összehasonlítás.

6. ábra.

A magyar etnikumhoz tartozó felnőtt népesség megoszlása a vallásos és a nem vallásos önjellemzés különböző típusai szerint Kárpátalján, a Felvidéken, Erdélyben és Magyarországon.

A jelen dolgozat néhány alapvető tény ábrázolására vállalkozik. Közülük az első, hogy a szomszéd országok magyarsága az itthoninál jelentősen nagyobb mértékben tartja s mondja magát vallásosnak. Körükben főleg a kifejezett nem-vallásosság ritka. Persze nem mellékes, hogy a kisebbség mely országban él. A leginkább vallásosnak a kárpátaljai magyarság tartja magát, mögöttük második helyen az erdélyi magyarok, harmadik helyen pedig a Szlovákiában élő magyarok állnak (6. ábra). Az persze külön kérdés, hogy az ilyen önjellemzésnek mi köze a valósághoz, vagy a pártatlan külső szemlélő ítéletéhez. Mégsem érdektelen tudni, hogy míg Magyarországon 1998-1999-ben csupán a felnőtt népesség 54 százaléka mondotta magát vallásosnak, addig ez az arány a Szlovákiában élő magyarok között ugyanekkor 65, a Romániában élő magyarok között 66, az Ukrajnában élő magyarok között 83 százalék volt⁶⁸.

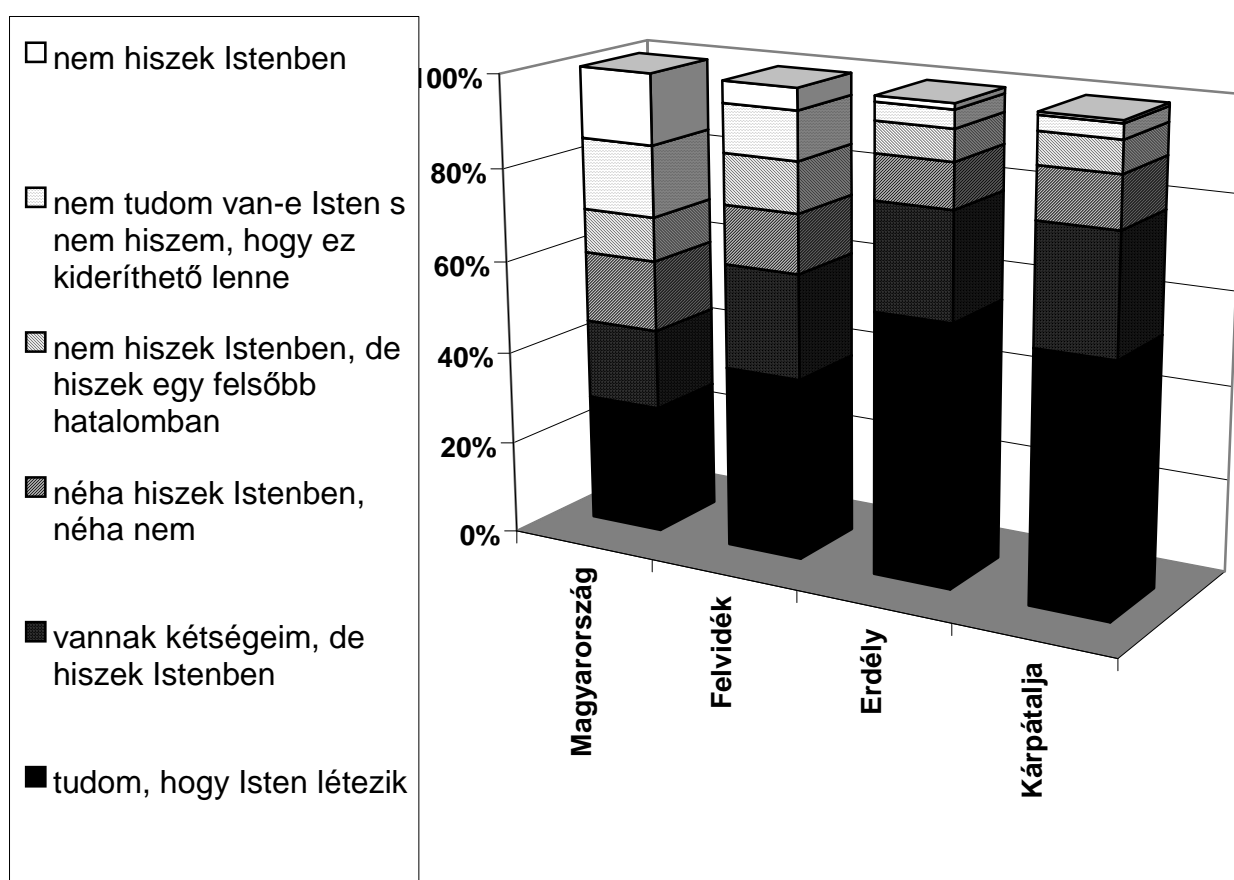
A szubjektív önjellemzéssel részben egybehangzanak az objektív adatok, noha egy pillanatra sem szabad elfeledni, hogy ez a hagyományos vallásosság nem azért erős, mert határozott meggyőződésre épül, hanem azért, mert még nem kérdőjeleződött meg igazán. Ennek megfelelően magától értetődő hagyomány az istenhit, a többé-kevésbé rendszeres vallásgyakorlat s a gyermekek nevelése. Mindennek léte és megőrzése a hagyományos közösségek létén áll, vagy bukik. Amíg az erőteljes iparosodás, a nagyvárosi életforma, az ismétlődő lakóhely- és életformaváltás gyakorlata elkerüli egy népcsoport életét, addig viszonylag egyszerű a változatlanság és a nemzeti és vallási hagyományok megőrzése. (Ennek a törekvésnek a vallás egyszerre eszköze és hasznélvezője.) Ám alig kétséges, hogy a helyzet a mult mélyhúttással való megőrzéséhez hasonlatos. Az lakóhelyről elmozdító tanulás és munka, az erősödő utazgatás, a meglóduló társadalmi változások, a tömegkommunikáció, a másfajta életformákkal találkozás nagyon gyorsan megváltoztathatják az eddigi képet.

Pillanatnyilag (még) az a jellemző, hogy a határon kívüli magyarságban kétszer annyian abszolút biztosak Isten létében, mint a határokon belül. Még élesebbek a különbségek a nem-hit terén. Az Istenben határozottan nem hívők aránya Kárpátalján (0,6%) és Erdélyben (1,2%) elenyésző, és a Felvidéken is csekély (4,5%), Magyarországon viszont a felnőtt népesség egy hatodat, egy hetedét (15,1%) teszi ki. Az agnosztikus beállítottság terén hasonló a tendencia. Képviselői azt mondják, hogy "nem tudom van-e Isten és nem hiszem, hogy ez bármi módon kideríthető lenne." Ennek a véleménynek az előfordulása a határon túli magyarság

körében ugyancsak ritka (Kárpátalján 3,0, Erdélyben 3,6, a Felvidéken 10,1 százalék), Magyarországon ellenben ugyancsak a felnőtt népesség hatod-heted részére (15,3%) jellemző. Végeredményben Magyarországon a személyes Istenben hívők aránya csak kevéssel haladja meg a benne nem hívőkét. Ezzel szemben a Felvidéken négyszer annyian, Erdélyben tizenhatszor, Kárpátalján több mint hússzor annyian (!) vannak az istenhívők, mint a nemhívők (7. ábra).

7. ábra.

Magyarország népességének, illetve Erdély, a Felvidék, és Kárpátalja magyar népességének a megoszlása aszerint, hogy milyen az istenhitük ill. nem-hitük.

Ráadásul a teljes népességre vonatkozó statisztikák figyelmen kívül hagynak egy fontos tény: a kulturális hatalom kérdését. Nem utolsó sorban az elmúlt negyven év ideológiájának és oktatáspolitikájának (noha nem csak annak) "köszönhetően" a határozottan nem hívők elsősorban a középfokú és főiskolai végzettségű városi rétegekben találhatóak. A városiasodottabb és fejlődő nyilvánossággal és kulturális közélettel rendelkező Magyarországon ezeknek a rétegeknek nagyobb a hangadó

szerepük, mint a létszámuk. Így a rendszerváltással nem fejeződött be a nem-vallásos átnevelés, legfeljebb annak hivatalos, az állam által szervezett és kikényszerített formája. A határon túli magyarságban két vonatkozásban is más a helyzet. Egyrészt jelentősen kisebb a (nagy)városi, polgári és értelmiségi rétegek aránya. Másrészt kevésbé működik olyan társadalmi kommunikáció, amely a mindennapok kultúráját alakítaná. Annál nagyobb a felelőssége a részben Magyarországról sugárzott tömegkommunikációnak, amely viszont igen is közvetít az eddigi szemlélettől és gyakorlattól eltérő gondolatokat és magatartásmintákat. Mégis, ma nem kétséges, hogy a határokon kívüli magyarság kultúrájának még erősek a vallásos, istenhívő gyökerei.

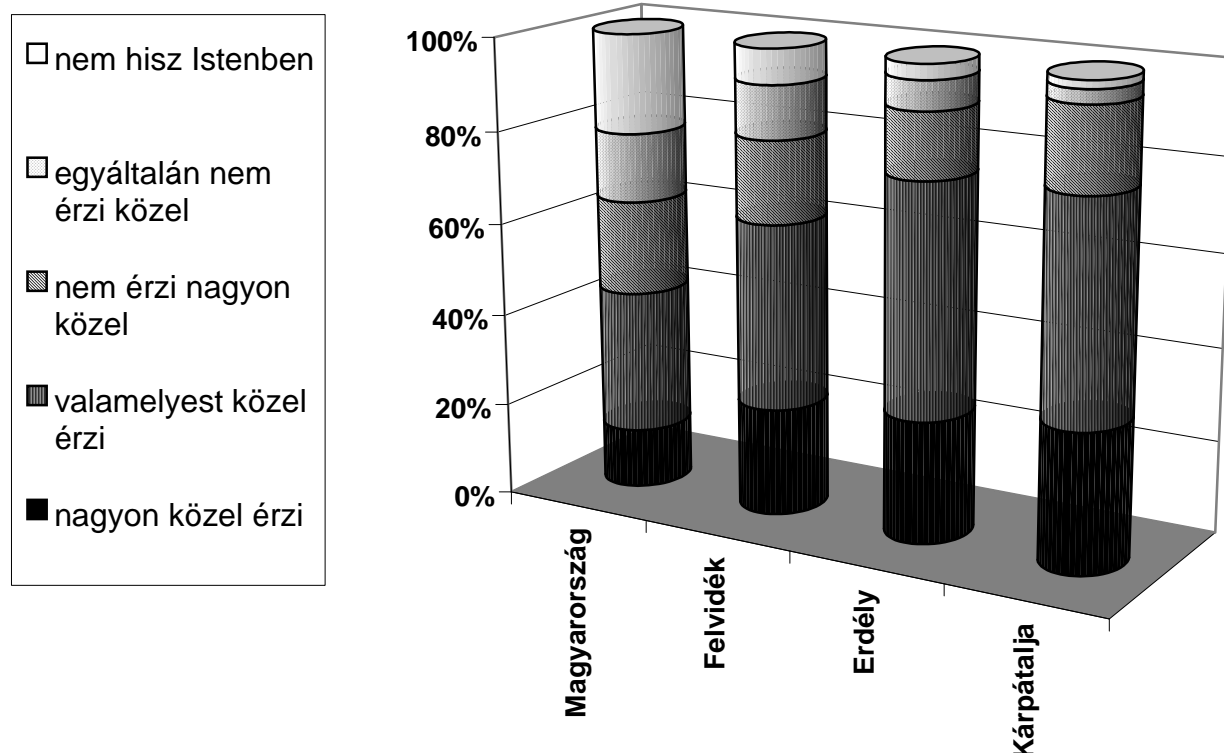
Csak futólag utalunk arra a korábbi megállapításra, hogy a "hit" a jelen esetben sem merül ki valamilyen tétel (például Isten léte) elfogadásában. Az istenhit olyan mutató, ami mögött egy egész világkép és magatartásrendszer áll. A hagyományos társadalmakban Isten léte s ennek megvallása olyannyira magától értetődő, hogy a "hit" vagy "elhívés" kifejezések nem is igazán megfelelőek. A helyzetnek megfelelőbb, ha inkább az Istenhez való közelség vagy távolság érzetéről, Isten "megérzéséről" vagy "meg nem érzéséről" beszélünk, ami persze már nem annyira értelmi, hanem a tapasztalati és az érzés- és élményvilágba tartozó, az életvitellel is erősebben kapcsolatban álló kifejezés. Az országok közötti összehasonlításban az ilyen megközelítéssel is az előbbihez hasonló eredményhez jutunk, noha a magyarországi és a határokon kívül élő magyarság közötti különbségek valamivel enyhébbek mint előbb (8. ábra). Az istenhit és az istenérzés (vagy inkább istentapasztalat?) adatai közötti hasonlóság mindenesetre adatszerűen is bizonyítja, hogy az istenhit nem csupán fogalmi, gondolkodásbeli, hanem az élet egyéb területeit is érintő dolog.

Ráadásul a teljes népességre vonatkozó statisztikák figyelmen kívül hagynak egy fontos tény: a kulturális hatalom kérdését. Nem utolsó sorban az elmúlt negyven év ideológiájának és oktatáspolitikájának (noha nem csak annak) "köszönhetően" a határozottan nem hívők elsősorban a középfokú és főiskolai végzettségű városi rétegekben találhatóak. A városiasodottabb és fejlődő nyilvánossággal és kulturális közélettel rendelkező Magyarországon ezeknek a rétegeknek nagyobb a hangadó szerepük, mint a létszámuk. Így a rendszerváltással nem fejeződött be a nem-vallásos átnevelés, legfeljebb annak hivatalos, az állam által szervezett és kikényszerített formája. A határon túli magyarságban két vonatkozásban is más a

helyzet. Egyrészt jelentősen kisebb a (nagy)városi, polgári és értelmiségi rétegek aránya. Másrészt kevésbé működik olyan társadalmi kommunikáció, amely a mindennapok kultúráját alakítaná. Annál nagyobb a felelőssége a részben Magyarországról sugárzott tömegkommunikációnak, amely viszont igen is közvetít az eddigi szemlélettől és gyakorlattól eltérő gondolatokat és magatartásmintákat. Mégis, ma nem kétséges, hogy a határokon kívüli magyarság kultúrájának még erősek a vallásos, istenhívő gyökerei.

8. ábra.

Magyarország népességének, illetve Erdély, a Felvidék, és Kárpátalja magyar népességének a megoszlása aszerint, hogy az emberek milyen közel érzik magukat Istenhez.

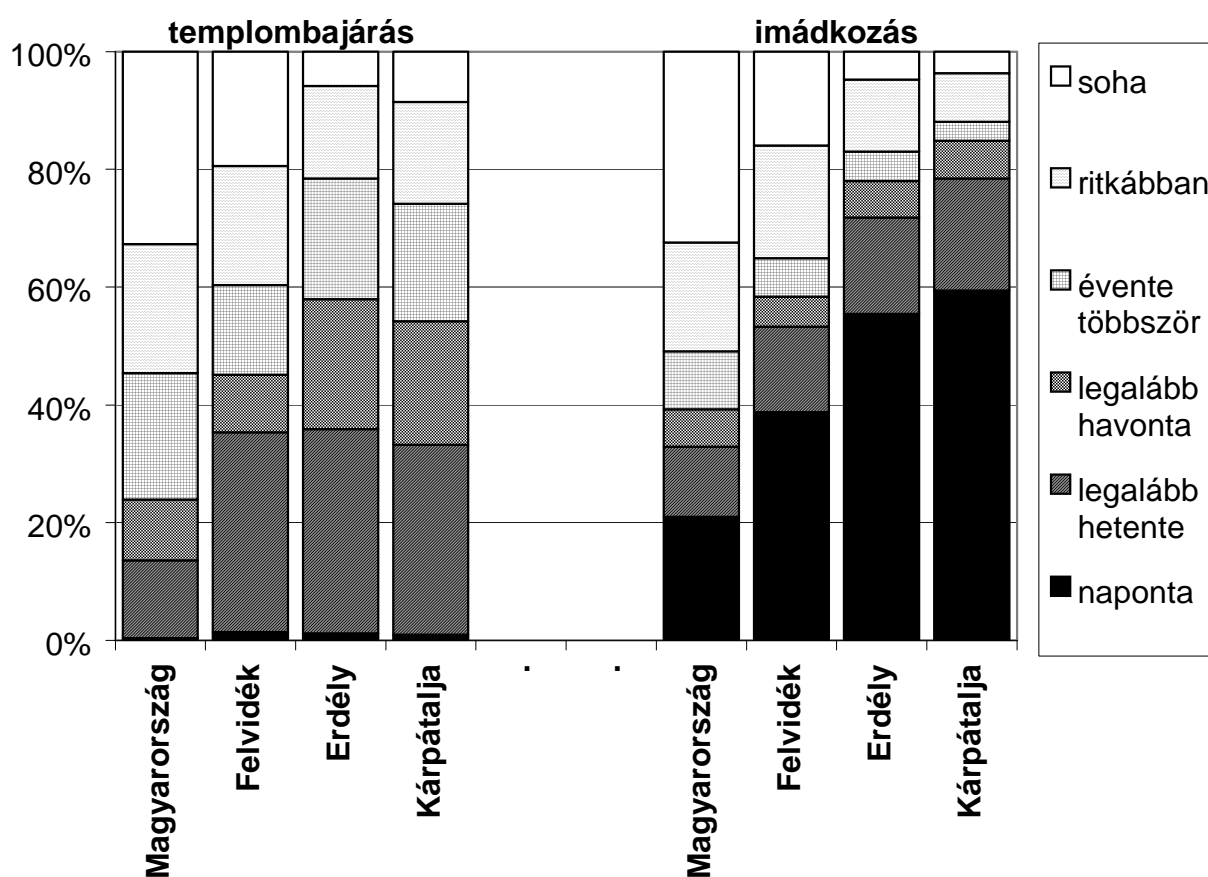

Magyarországon többen vannak olyanok, akik soha nem mennek templomba - a társadalom egy harmada (32.7%) -, mint a legalább havonta templomba menők. A soha templomba nem járók aránya a Felvidéken kevesebb, mint a magyarság egy ötöde (19,4%), Kárpátalján kevesebb, mint az ottani magyarok egy tizede (8,5%), Erdélyben pedig alig több, mint a magyarság huszadrésze (5,8 %).

Lehet, hogy mindezek az adatok felfelé torzítanak. Egy vonatkozásban ellenben mérvadóak. Az emberek ilyen arányban tartanak jónak, vagy megfelelőnek, ha többé-kevésbé rendszeresen templomba mennének. A válaszok akkor is a templomhoz és a valláshoz kötődés jelei, ha inkább a kívánságokat, semmint a pontos valóságot tükrözik.

9. ábra.

Magyarország népességének, illetve Erdély, a Felvidék, és Kárpátalja magyar népességének a megoszlása a közösségi és a magán vallásgyakorlat gyakorisága szerint.

A templombajárásnál elterjedtebb vallásgyakorlati forma az ima. Öt ember közül Magyarországon egy (21,0%), a felvidéki magyarságban kettő (38,7%), Erdélyben és Kárpátalján körülbelül három (55,4 illetve 59,4%) mondja, hogy naponta imádkozik (9. ábra). A soha nem imádkozók aránya viszont mind Magyarországon, mind a határon túli magyarságban nagyjából azonos, mint a templomba soha sem járóké. Ezt alighanem úgy kell értelmezni, hogy Magyarországon a társadalom egy harmada

(32-33 százaléka), Szlovákiában a magyarság egy ötöde vagy egy hatoda (15-20 százaléka), Erdélyben és Kárpátalján pedig a magyar népesség 3-4 százaléka a vallással - legalábbis a hagyományos, intézményesült, és a jelenlegi vallási közösségek által képviselt vallásossággal - minden közvetlen kapcsolatot elveszített (9. ábra).

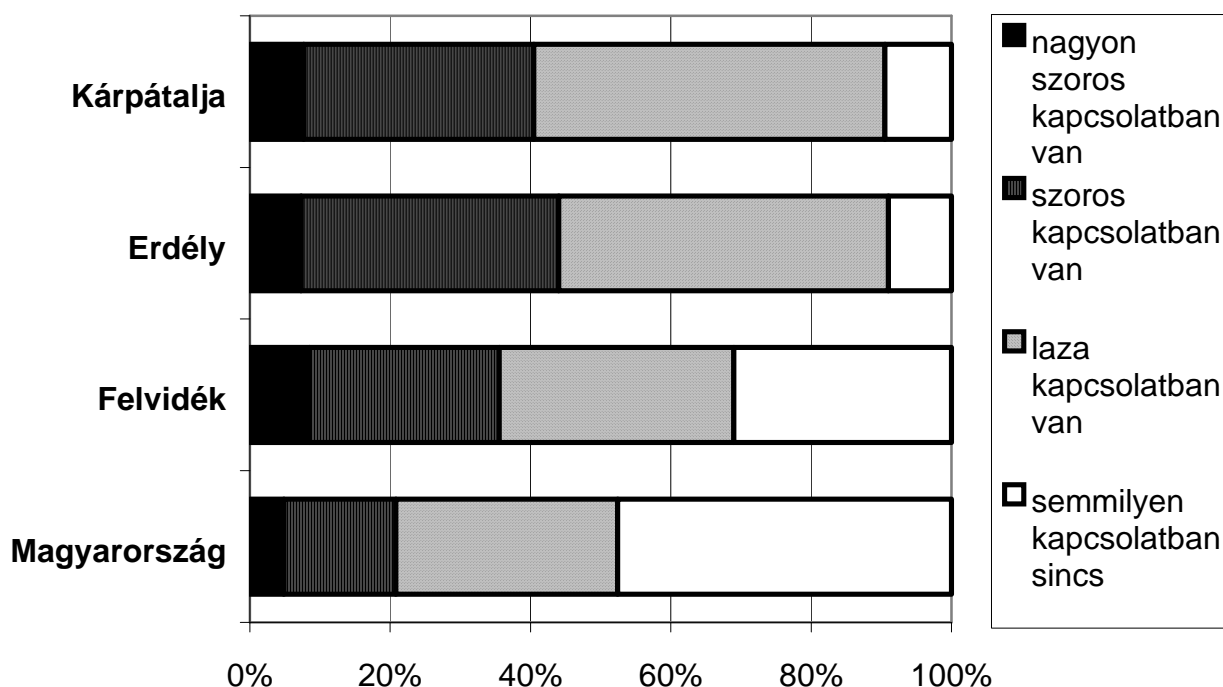
Az egyházzal(ukkal) való kapcsolat szorosságáról persze az embereknek maguknak is van véleményük. "Nagyon szoros" kapcsolatról csupán az emberek egy kisebb csoportja, 4-8 százaléka beszél. Ők az "aktivisták". Arányuk kevésbé tér el a négy ország magyarságában. A "nagyon szoros" és a "szoros" kapcsolatról hírt adók együttes aránya viszont erős országtulbségeket mutat. Az egyházhoz fűződő szoros kapcsolat - vagy legalábbis annak állítása - Magyarországon a népesség egyötödére, a határon túli magyarságnak viszont két ötödére jellemző. Az ellenpólust azok képviselik, akik vagy nem tagjai semmilyen egyháznak, vagy formális tagságuk ellenére azzal - saját értékelésük szerint - semmilyen kapcsolatban nincsenek. Magyarországon majdnem minden második ember (47,6%), a Felvidéken kevesebb, mint a magyarság egy harmada (31,0%), Erdélyben és a Kárpátalján kevesebb, mint az ott élő magyarság egy tizede (9,0, illetve 9,5%) tartozik ebbe a csoportba (10. ábra).

Az összkép egyértelmű: Magyarország világnézetileg erőteljesen polarizált. A határokon kívül élő magyarságban viszont minőségileg általánosabb az istenhit, az Istennel való kapcsolat és a rendszeres vallásgyakorlat, valamint mindezt egybefoglalva a vallásosság és az egyháziasság tudata.

Ez a különbség legalább kétféle kihívást tartalmaz. Egyrészt az anyaországbeli és a határokon túl élő magyarság kapcsolataiban adottságként kell figyelembe venni. Másrészt érdemes elgondolkodni azon, hogy ez a különbség kölcsönösen hogyan hasznosítható.

10.ábra

Magyarország népességének, illetve Erdély, a Felvidék, és Kárpátalja magyar népességének a megoszlása az egyházhoz fűződő kapcsolat szorossága szerint

Kevéssé tagadható hogy a magyarországi elvallástalanodás részben a társadalom erőszakos átalakításának és a központosított társadalom- és kultúrpolitikának a következménye. (Legfeljebb az lehet a kérdés, hogy mekkora részben?) Minden bizonnyal abban is egyet lehet érteni, hogy a társadalom kultúráját és önállóságát romboló és korlátozó intézmények nyomán a társadalmat szükségtelen veszteségek érték. (Ez a tétel nem állítja, hogy ugyanezek a változások ne jártak volna alkalmasint értékes eredményekkel is!) Nos, a környező országok magyarsága ezeket a veszteségeket nem vagy csak sokkal kevésbé szenvedte el (másokat annál inkább). Hagyományát, közösségi szerkezetét, értékrendjét jobban megőrizte, mint az anyaország. Ez olyan érték, ami iránt Magyarországon is lehet kereslet s ami nem fogy el, ha átadják.

Bizonyos viszont, hogy az erdélyitől és a kárpátaljaitól s valamivel kevésbé, de a a szlovákiaitól is különböző magyarországi társadalmi, gazdasági és kulturális helyzet semmiképpen sem csak a kommunista politika, hanem egyszerűen a fejlődés következménye. (Ismételjük, nem csak azé! A spanyol, a portugál, a finn, az ír modernizáció is mélyrehatóan átalakította az emberek gondolkodását és a

társadalom rendjét, de korántsem pusztította el olyan mértékben a hagyományt, mint a kelet-európai szocializmus. Részletkérdés, de tény, hogy a 2. világháború előtt Ausztriát, Magyarországhoz viszonyítva, kevésbé vallásosnak tartották. Ma az erőteljesen vallásosnak tűnő Ausztria mellett Magyarország az elvallástalanodott.) A dolog minden ellentmondásossága ellenére mégis tény, hogy a nálunk lezajlott "kommunista-modernizáció" nem csak kommunista volt, de modernizáció, fejlődés, europaizálódás is. Legfeljebb ennek az ára volt a kelleténél nagyobb. Ma Magyarország közelebb van a világ modernebb élmezőnyéhez, mint a környező volt szocialista országok s még közelebb, mint a határokon kívül élő magyarság. Az elmúlt évtizedekben megtett fejlődéssel Magyarország eredményekre és az úttal kapcsolatos nem lebecsülendő tapasztalatokra is szert tett. Különösen az utóbbiak megoszthatók másokkal, akár azért is, hogy az elkerülhető csapdába az utánunk jövők ne lépjenek bele.

A határon inneni és túli magyarság ön- és világértelmezésének különbözősége nem utolsó sorban a nemzeti lét megélése és a nemzeti tudat kapcsán kerül a felszínre. Ezért is fontos, hogy miképpen függ ez össze a vallásossággal.

(d) Vallás és a nemzeti identitás

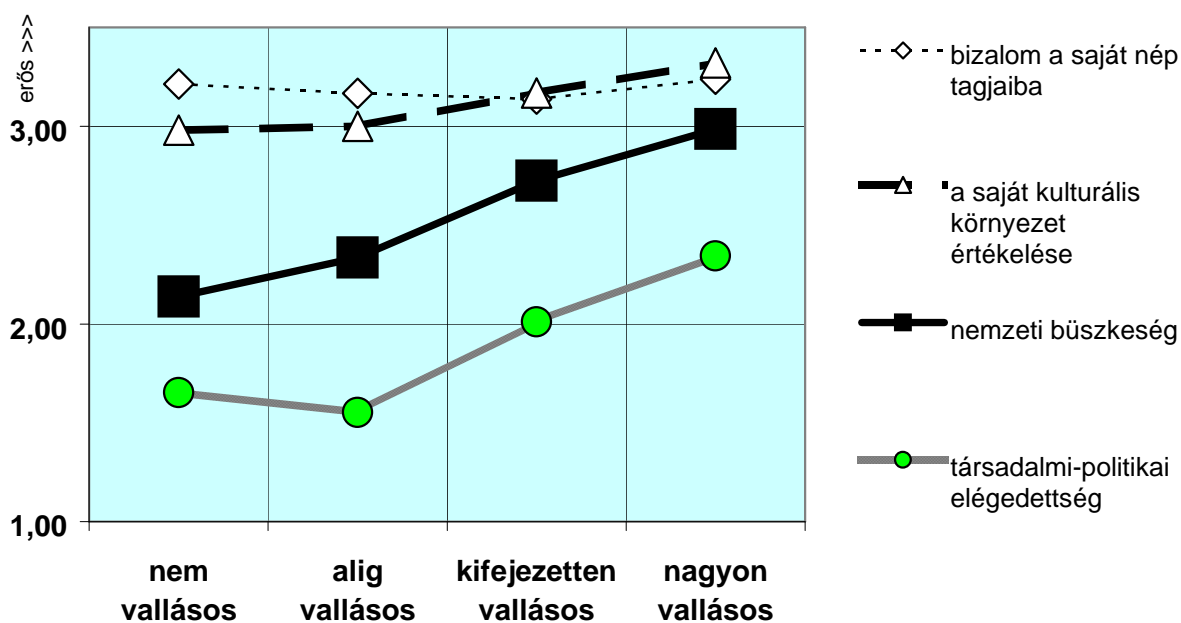
A létükben és kulturális vagy/és nemzeti önazonosságukban fenyegetett csoportok évezredek óta gyakran fordulnak megerősítésért hitükhöz, vallásukhoz s a benne (is) gyökerező összetartozás tudathoz. Napjainkban az értékválság, az egyéni és közösség identitások elbizonytalanodása, az erkölcs viszonylagossá válása és a belső bizonytalanság érzésének terjedése általánosan is olyan helyzetet teremt, amelyben az egyéni magabiztosság és a közösség erősítésében a vallásnak jelentős szerepe lehet. Természetes, hogy eközben a személyes profán lét, a vallás(osság) és a társadalomba való betagozódás elválaszthatatlanul egybefonódik. Ezzel visszaérkeztünk a vallás és a nemzeti tudat kérdéséhez.

A nemzeti tudat összetett jelenség. Benne különböző elemek keverednek⁶⁹. Egy folyamatban levő kutatás négy fő dimenziót különböztetett meg. Az első a saját nép tagjaihoz való viszony, aminek az a lényege, hogy a nyelvi egyetértés és a történelmileg kialakult kulturális közösség megelőlegez bizonyos összetartozási érzést. Ez független a világnézettől, befolyásolja viszont, hogy milyen erősek a más csoportokhoz fűződő kapcsolatok (amit jelez például az utazások gyakorisága vagy a nyelvtudás). A második dimenzióba a tárgyi és a kulturális környezet: a táj, a nemzeti

irodalom, zene, képzőművészet, és a sport tartozik. Ezen a téren a vallásos emberek csupán egy árnyalattal erősebben kötődnek országukhoz, mint mások. A különböző világnézeti csoportok közötti igazi különbség a két következő dimenzióban van. A harmadik dimenzió a nemzeti büszkeség, amit olyan kijelentésekbe lehet foglalni, hogy "szívesebben vagyok Magyarország állampolgára, mint a világ bármely más országáé", vagy: "jobb lenne, ha az emberek más országokban is olyanok lennének, mint a magyarok", vagy: "mindent figyelembe véve Magyarország jobb ország, mint a legtöbb más ország" stb. Az ily módon értelmezett nemzeti büszkeség Kelet-Közép-Európában mindenütt, Magyarországon is és a határokon kívül élő magyarság körében is, annál erősebb, minél erősebb a vallásosság. Végül a negyedik dimenzió a jelenlegi társadalmi-politikai viszonyokkal való elégedettség. Itt is az érvényes, hogy a kifejezetten és a nagyon vallásosak lényegesen elégedettebbek az ország állapotával és büszkébbek arra, mint az alig és a nem vallásosak (11. ábra).

11. ábra

A társadalmi-nemzeti kötődés szintjei különböző világnézeti csoportokban - tíz kelet-közép-európai ország felnőtt népességének átlagában

Az igazsághoz azonban még valami hozzátartozik. A nemzeti tudatnak árnyoldala is van: a más népektől, embercsoportoktól való elkülönülés, félelem, azok elutasítása, alkalmasint az idegengyűlölet. Az adatok azt mutatják, hogy nem a vallásosság általában, de a vallási dogmatizmus és szűkkeblűség, a saját vallás egyedül

üdvöztetőnek tartása, a nemzeti és társadalmi exkluzívizmussal és az idegengyűlölettel is szorosan összefügg. Ennek a kérdésnek a részletes kibontása külön tanulmányt igényel. Annyi ellenben szem előtt tartandó, hogy a vallás és a nemzeti tudat kapcsolatában vannak értékes és vannak veszélyes elemek. Maga a kapcsolat minden esetre létezik s nem lehet úgy tenni, mintha semmi közünk nem lenne hozzá.

2. Az ifjúságban mutatkozó tendenciák.

2.1. Az ifjúság változó vallása – nemzetközi összehasonlításban.

A vallásossággal kapcsolatos hazai gondolkodásban él két rögeszme, amelyeket – meggyőződésem szerint – adatok nem igazolnak. A jelen dolgozat vitatkozik ezekkel és közli a cáfolatukat nyújtó adatokat. A két hazai hiedelem mellett említeni kell egy nemzetközi vitát az ifjúság sajátos helyzetéről. Adataink nem elegendőek arra, hogy az eszmecseréhez érdemben hozzászóljunk. A felvázolódó alternatívák ellenben megérdemlik, hogy itthon is foglalkozzunk velük. A tézisek és antitézisek ütköztetése során kiderül még valami. Az a fogalmi keret, amiben a vita zajlik, egyre kevésbé adekvát. Konkrétan: a vallásosságnak nem csak intenzitása, hanem tartalma, jelentése is változóban van. Ez a – szintén bizonyítást igénylő – tény módszertani és elvi kérdések sorát veti fel, amelyeket azonban itt legfeljebb röviden említeni lehet.

A két elutasított koncepció: a szekularizációs hipotézis és a magyar és a nyugati helyzet egyformaságának a tétele. Mindenek előtt ezzel a két felfogással kell szembenézni.

(a) A szekularizációs magyarázattal szemben

A „szekularizáció” kifejezéssel a társadalomtudományokban elsősorban nem tényleírásra, hanem egy feltételezett törvényszerűség igazolására törekszenek. Ennek az a lényege, hogy a társadalom fejlődésének két kulcseleme, éspedig a racionalitás fejlődése és a társadalmi-kulturális rendszer egyre összetettebbé válása („differenciálódása”) állítólag automatikusan és szükségszerűen a vallás jelentőségvesztését vonja maga után⁷⁰.

A „racionalitás fejlődése” kifejezés a világ öntörvényűségének egyre átfogóbb felfedését jelenti. Ha pedig a változó világ autonóm és önmagából megérthető, akkor nincs szükség természetfeletti magyarázatokra. Vagy másként: a világ öntörvényűségének kibontakozása talajtalanná teszi a vallási gondolkodást.

A „társadalmi-kulturális rendszer differenciálódása” azt jelenti, hogy életünk különböző területei, a család, a munkahely, a szórakozás, a technika, a tudomány, a gazdaság és a politika ezerféle területe mind sajátos racionalitást és öntörvényűséget fejleszt ki. Egymástól független, önmagukban autonóm

alrendszerekké válnak, amelyek ellenállnak minden külső beleszólásnak. Nem csak egymás ellen „védekeznek”, hanem bárminemű átfogó vagy fölérendelt logika, erkölcs, szabályozás ellen is. Az orvostudomány (hogyan egy átfogóbb példával kezdjük) éppúgy saját szabályaihoz igazodik, mint (földhöz ragadtabb példával) egy esztorgályos mester munkája. A társadalomtudomány a „nagy elméletek” végéről beszél. A fokozódó sokféleség a mindennapokban is érvényesül. Élete különböző területein az embernek különböző szerepeket kell betöltenie, különböző elvárásokhoz kell igazodnia s eközben minden esetlegessé és relatívvá válik. Megszűnik az általános normák és értékek jelentősége. Mivel pedig a fejlődés és ezen belül a két kulcselem érvényesülése megállíthatatlan, tehát, úgymond, a vallásvesztés is feltartóztathatatlan. Eddig az első elmélet (vagy inkább prekonceptió), aminek empirikus bizonyítékaként a felvilágosodás utáni nyugat-európai elvallástalanodási folyamatot szokás emlegetni.

Idő s hely híján nem foglalkozhatunk sem az előbbi felfogás logikai és fogalmi gyengéivel, sem az állítólagos bizonyítás ellentmondásosságával. Legfeljebb egy-egy megfigyelést érdemes feleleveníteni. Az elmúlt két évezredben a kereszténység a társadalmi rend hordozójává, gerincévé vált. Nem szükségszerű, hogy egy vallás ilyen szerepbe kerüljön, de tényszerűen ez történt. Ez a modell bomladozik. Mint amikor egy pulóvert felfejtenek. A fonal ugyanannyi marad, csupán elrendeződése lesz más. Kiderülhet, hogy eredetileg sem volt minden szál egyformán erős. A felfejtés a szép pulóverrel kapcsolatos elképzelések vége, ám persze új lehetőségek kezdete. A bomlás a pulóver szempontjából veszteség. A fonal szempontjából az a kérdés, hogy egyedül lehetséges haszná-e a pulóverré válás. A kereszténységnek nem az a fő hivatása, hogy a társadalomnak struktúrát adjon. A keresztény kultúrára épülő társadalmi berendezkedés hanyatlása, az elkötelezett vallásosság kisebbségbe kerülése új helyzet, aminek negatívumait és pozitívumait a jövő dönti majd el: miután láthatóvá válik, hogy milyen egyéb szerepre képes a keresztény közösség.

Minket most nem a folyamat értékelése, hanem szerkezeti sajátosságainak leírása foglalkoztat. A modernizációs elméletek és a szekularizációs hipotézis az elvallástalanodást folyamatos, megfordíthatatlan és többé-kevésbé lineáris folyamatnak tartják⁷¹, aminek a fiatalabb nemzedékben erőteljesebben kellene érvényesülnie, mint az idősebbek között. Némi helyesbítést képvisel az a felfogás, amely szerint a változás, a tudományos forradalmakhoz hasonlóan⁷², inkább

fokozatonként, meg-megállva, paradigmaváltások során halad előre. Egy további pontosítás értelmében különösen egy jelentős korszakhatárral kell számolni, azzal, amely a hiánytársadalmat a jóléti társadalomtól elválasztja⁷³. A nyugati világban ez a határ a II. világháború befejeződése⁷⁴. Az idézett felfogás szerint a mindennapi célok világában a létért való küzdelem a II. világháborút megelőzően gyakorlati materializmusra ösztönzött. 1945 után az alapvető javak kibontakozó bősége nyomán egyéb értékek és ideálok kerültek a középpontba: az emberi jogok, a szabadság, a környezet védelme stb. Ez egyszeri változás. Ám lehet, hogy a fiatalság helyzete ezzel egyszer s mindenkorra megváltozott. A jelen téma szempontjából itt válik a dolog különösen fontossá.

(b) A „Kelet-Nyugat-azonosság” tétele ellen

A hatvanas és hetvenes évek globalizációs és a konvergencia-elméletei nagyon leegyszerűsítve úgy is értelmezhetők, hogy minden társadalmi fejlődés azonos törvényekhez igazodik és azonos végpontok felé halad. Ennek következtében az országok közti különbségek folyamatosan csökkennek, a társadalmak egyre hasonlóbba válnak egymáshoz. A nyolcvanas évek óta azonban tudjuk, hogy a valóság bonyolultabb. A gazdasági elmaradottság, például Afrikában, nem csökken. Ellentétek nem csak feloldódnak, hanem újjá is születnek. Egységesülés és megkülönböztetés egyszerre, egymás mellett érvényesül. Ezért is kérdéses, hogy mit kezdjünk azzal az állítással, mellyel minduntalan találkozunk a hazai sajtóban, és ami szerint a nyugati és a magyarországi vallási helyzet lényegében azonos, vagy legalábbis nagymértékben hasonló.

Egyéni megítélés kérdése, hogy mi a „nagy” és mi a „kicsi”. Mégis van két kiindulópont, ahonnan a hasonlóság megkérdőjelezhető. Az egyik térbeli és statikus, a másik időbeli és dinamikus. A térbeli megközelítés sok országot viszonyít egymáshoz (az ott élők gondolkodása és magatartása alapján és a többváltozós matematikai statisztika eszközeivel) és azt keresi, hogy a társadalmak tucatjai (a) véletlenszerűen és többé-kevésbé egyenletesen oszlanak-e el, vagy (b) kiformalódnak-e típusok, csomósodási pontok. Az utóbbi esetben vannak olyan országcsoportok, amelyek társadalmi hasonlók egymáshoz, de nem, vagy csak sokkal kevésbé hasonlóak más társadalmakhoz, vagy más országcsoportokhoz. Történelmi összetartozások és az egymástól különböző civilizációk kialakulása a „b”-változatot erősítik⁷⁵. Az viszont, hogy mely társadalom milyen egyéb társadalmakhoz

használt, az olyan ténykérdés, ami szociológiai módszerekkel viszonylag jól kutatható. Ismert, hogy az a legátfogóbb munka, amely a világ országait értékrendjük alapján csoportosította, a volt szocialista országokat egymáshoz viszonylag hasonlóknak és Nyugat-Európa országaitól különbözőnek találta⁷⁶.

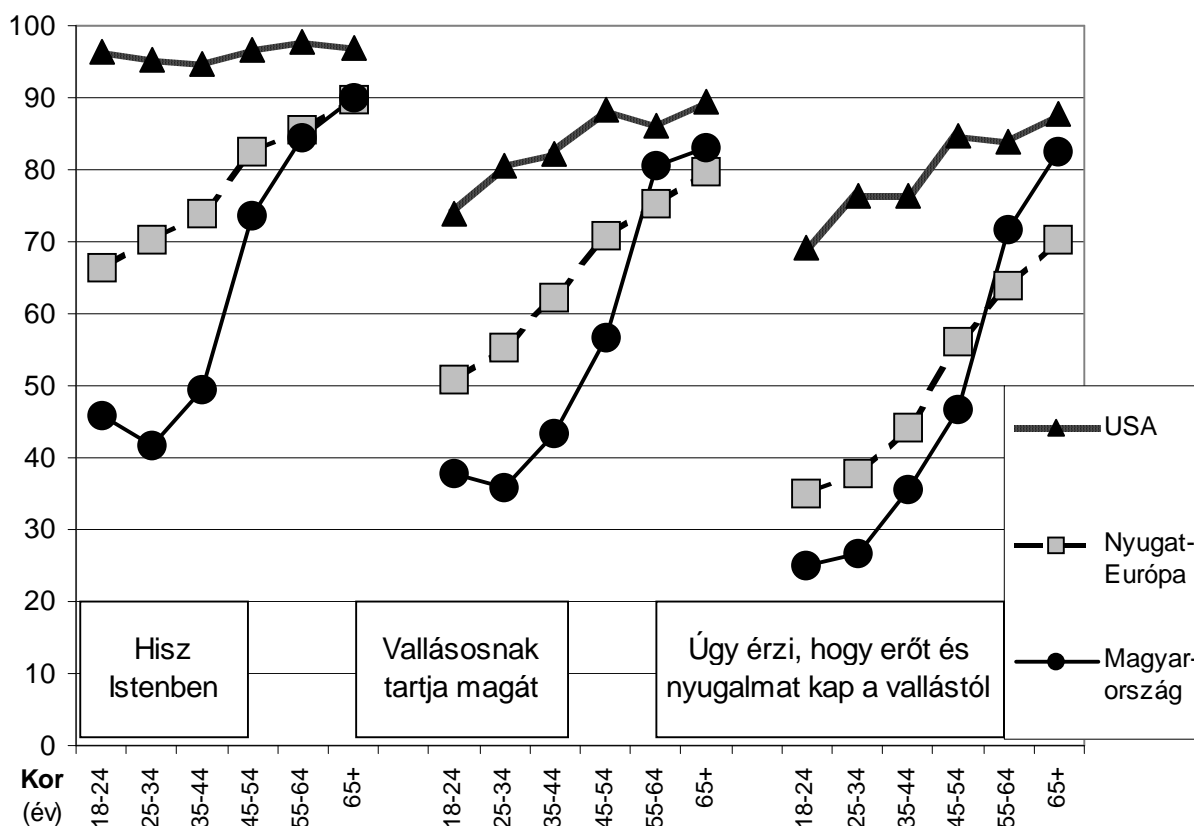
Az időbeni megközelítés szemléleti változtatást követel. Amikor két, ellenkező sínpáron haladó vonat találkozik, földrajzi helyzetük jóformán azonos, de ez a tény semmit sem mond a vonatok milyenségéről, utasairól vagy rakományáról, sebességéről, útirányáról. S ugyancsak megtévesztő, ha semmi mást nem mondunk, mint hogy a két vonat ugyanott tart. Különböző országokban is lehetnek (s tudjuk: előfordulnak) eltérő, vagy akár ellentétes társadalmi folyamatok. Az éppen adott helyzetet tehát aszerint is minősíteni kell, hogy az egy olyan folyamat része, amely valahonnan indult és valami felé tart.

A modernizációs elméletek a nyugati társadalmi változás leírására törekszenek. Eközben feltételezik az emberek igényeihez és az életszférák sajátosságaihoz igazodó öntörvényű, békés belső fejlődést, az evolúciót. Ezzel szemben a kelet-európai országok történetéből nem lehet kihagyni az idegen megszállást, a népek akaratával ellentétesen érvényesített politikát, a társadalom önállóságának és kulturális folyamatosságának megsértését. 1989 ugyan a normalitásba való visszatérés kezdete, de ismét törésszerűen. 1948-1989 között Kelet-Európában erőszakrendszerek működtek, a társadalmi önrendelkezés nem érvényesülhetett. Jelenleg a korábban anómikus, nem öntörvényű anti-társadalom utáni regeneráció, a gyógyulás, a magunkra eszmélés éveit éljük. Ez radikálisan más kontextus, mint a nyugati – legalábbis 1945 óta – töretlen folyamatosság. A folyamatok különbözősége esetleg hasonló statisztikai tényállásokat is különböző megvilágításba helyez. Azonban kérdéses, hogy hasonlóak-e egyáltalán az adatok?

Tanulságos az USA, Nyugat-Európa és Magyarország néhány, életkori csoportok szerinti, vallási adatának összehasonlítása (12. ábra). A három régió között jelentősek a különbségek. Ám ezek „ollója” főként a fiatalabb évjáratokban nyílik igazán nagyra. Az 1945 (s még inkább az 1935) év előtt született, azaz az 54, illetve 64 évnél idősebb magyarok éppenséggel vallásosabbnak tűnnek, mint a velük azonos korú nyugat-európaiak. (Megjegyzendő, hogy a Nyugat-Európa és Magyarország közötti különbségek még jelentősebbek lennének – noha tendenciájuk azonos maradna –, ha a nyugati átlagban nem szerepelnének a protestáns és hagyományosan elvallástalanodott skandináv országok.)

12. ábra.

A vallásosság három indikátorának előfordulása különböző életkori csoportokban – az USA-ban, Nyugat-Európában⁷⁷ és Magyarországon (százalékban)

Forrás: World Value Study 1990.

Az adatok további különbségeket is jeleznek. Amerikában az életkor kevésbé befolyásolja a vallásosságot, mint Európában. Nyugat-Európában minél fiatalabb egy korcsoport, annál alacsonyabb a vallásosság (legalábbis a használt indikátorok mentén). Magyarországon viszont a vallásosság visszaesése a legfiatalabb korcsoportnál mérséklődik, vagy éppenséggel általánosabb vallásosságnak ad helyet. Az ebből adódó következtetéseket majd még alaposabban vizsgálnunk kell!

Az eddigiek alapján két megállapítást tehetünk, amelyek közül az előbbi heurisztikus úton, az utóbbi adatszerűen is bizonyított:

1. Vitatható az olyan modernizációs-szekularizációs elméletek logikája és empirikus bizonyítottsága, amelyek a vallási változást (hanyatlást) egyszerűen a társadalmi-gazdasági fejlődés természetes folyamatjának tartják. Különösképpen szerencsétlen dolog ezen elméleteknek a kelet-közép-európai

országokra való alkalmazása, mert itt hiányoznak azok a társadalmi feltételek, amelyekre az előbbi koncepció épül.

2. Az elvallástalanodás vonatkozásában jelentős különbség van Nyugat-Európa átlaga és Magyarország között, – különösképpen a fiatalabb korcsoportokban.

A már körüljárt állítások mellé odatehetünk néhány további tételt, amelyeket az alábbiakban próbálunk bizonyítani:

3. A magyarországi elvallástalanodás (a) gyorsabb ütemben jelentkezett ugyan, mint a Nyugat-Európa átlagában és (b) mint számos volt szocialista országban, ám (c) az elmúlt egy-két évtizedben megállt és – főleg az ifjúságban – vallási éledés nyomai mutatkoznak
4. A vallási szocializáció változatlanul a felnövekvő nemzedék csak mintegy 1/3 részét éri el. A vallási éledés érettebb fiataalkori érdeklődés s esetleg megtérés eredménye. Ez azzal jár, hogy a hívő emberek között megnő a felnőttként megtértek aránya. A megtérések nagyobb aránya jellegzetesen kelet- és kelet-közép-európai jelenség. A nyugati világban ugyanezekben a korosztályokban inkább vallásvesztés zajlik.
5. Az egyház társadalmi szerepének, illetve a kereszténység kulturális képviselőjének és kommunikálásának meggyengülése viszont a vallási fogalmak elmosódását vonja maga után. A történelmi nagy egyházak egyre kevésbé tudják meghatározni a vallási szemlélet kategóriáit és belső rendjét. A teológiák racionalitása és a rendszerezett vallásgyakorlat mellett egyre általánosabb a vallási irracionalitás, rendszertelenség és szubjektív önkény. A fiatalok szubkultúráiban sokféle hit és hiedelem keveredik.

(c) A hazai elvallástalanodás – és a folyamat megállása

A jelenkori magyar viszonyok vallásszociológiai értelmezésekor az első és legmeghatározóbb tény az elmúlt évtizedekben bekövetkezett elvallástalanodás. A vallás ugyan továbbra is kulturális rendszerként (is) működik, de immár csak szűk egyházi keretek között, míg a társadalom egészében legfeljebb nagyon töredékesen. Nem csak a vallás makro-társadalmi szervezetsége és intézményesültsége ingott meg, hanem a családokban való begyökerezettsége is. A családok zöme nem képes arra, hogy vallásosságra neveljen. Ennek része a szülők vallásgyakorlatának

visszaesése, az otthoni vallási tárgyú beszélgetések szinte teljes eltűnése és gyerekek hittanra íratásának vagy templomba küldésének ritkulása. A folyamat, ami Magyarországon drasztikusabb méreteket öltött, mint tőlünk nyugatabbra, jól nyomon követhető az osztrák és a magyar korcsoportok adatainak összehasonlításán. A tendenciák azonosak, amikor a hittan, az elsőáldozás ill. konfirmáció, a vallási témákról beszélgetés, vagy a rendszeres templombajárás adatait hasonlítjuk össze. Most csak a templombajárási adatokkal foglalkozunk (5. tábla).

5. tábla.

Azok aránya, akik 12 éves koruk táján legalább hetente jártak templomba – Ausztriában és Magyarországon, különböző életkori csoportokban, százalékban.

	Életkor (év)					
	18-24	25-34	35-44	45-54	55-64	65 és több
Ausztria	37,2	41,0	54,6	60,1	64,2	63,5
Magyarország	19,8	30,4	31,2	43,8	64,5	82,4
Magyarország Ausztria százalékában	53,2	74,1	57,3	72,9	100,5	129,8

Forrás: International Social Survey Programme 1998 és European Value Study 1999

Azoknak a nemzedékében, akik a világválság vagy a hitleri hatalomátvétel éveiben születtek és a világháború végét tíz évesként vagy annál idősebb korúként élték meg, 10-12 éves gyermekként Magyarországon többen (1,3-szor annyian) jártak rendszeresen templomba, mint Ausztriában. A háborús években születettek, azaz gyermekkorukat nagyjából 1945-1960 között élők generációjában osztrákok és magyarok hasonló arányban kaptak vallási nevelést. A náluk fiatalabb korcsoportokban a templombajárók aránya erőteljesen csökkent, Magyarországon inkább, mint Ausztriában. Ennek nyomán az 1975-ben vagy később születettek és a rendszerváltás előtti években 10. életévüket betöltők között olyanok, akik ilyen gyermekkorban templomba jártak, Magyarországon már csak feleannyian voltak, mint Ausztriában. Egyszóval: a II. világháború előtt Magyarországon a vallási szocializáció általánosabban működött, mint Ausztriában. Mostanra az arány

megfordult. Jelenleg az osztrák szülők közül lényegesen többen nevelik gyermekeiket vallásos módon, mint ahányan a magyar szülők közül.

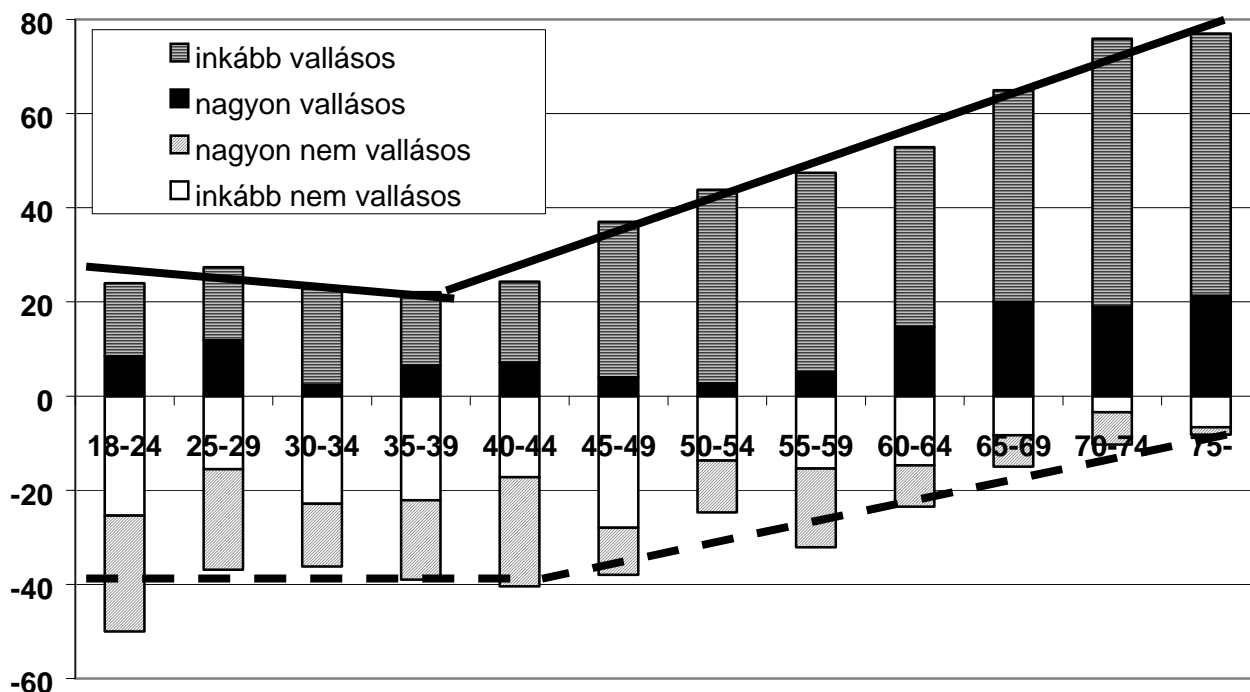
Az arányok eltolódása azzal is mérhető, hogy mennyit csökkent azok aránya, akik gyermekkorukban rendszeresen templomba jártak (illetve ma így emlékeznek). Egyfelől a 65 évesek és idősebbek, másfelől a 25 évnél fiatalabbak, összehasonlítása azt mutatja, hogy a gyermekkori templombajárás aránya (a 65 évesek és idősebbek adatát 100 százaléknak tekintve) 40-50 év alatt Ausztriában a korábbi szint 59 százalékára, Magyarországon 24 százalékára süllyedt.

A vallási szocializáció meggyengült. Elkezdődött egy olyan társadalmi folyamat, amiről – legalábbis a statisztikai prognosztika szabályai szerint – joggal feltételezhető volt, hogy egyre általánosabbá válik. Annál meglepőbb, hogy vannak olyan adatok, amelyek az elvallástalanodás folyamatosságának (s netán folyamatos fokozódásának) határozottan ellentmondanak. Például az emberek vallásos vagy nem vallásos önértelmezése csak a 40 éves és annál idősebb korcsoportokban változik az életkorral együtt lineárisan. Itt igaz az állítás, hogy a fiatalabb korcsoportok kevésbé tartják magukat vallásosnak, mint az idősebbek. A negyven év alatti korú csoportokban megváltozik a tendencia. A fiatal felnőttek körében az életkori különbségek kevésbé befolyásolják, hogy hányan tartják magukat vallásosnak vagy nem vallásosnak, sőt, a fiatalabbak között esetenként egy kicsit magasabb a magukat vallásosnak tartók aránya, mint az idősebbek között (13. ábra).

A pontosság kedvéért megjegyzendő, hogy az előbbieken egyidejűleg két dologról volt szó: a vallásosságot közvetítő rendszerről (a családról, a társadalmi környezetről, a kultúráról, a gyermeknevelés módjáról stb.) és magáról a vallásosságról. A közvetítő rendszer meggyengült s nincsenek adataink arról, hogy ez a tendencia megfordult volna. A vallásosság társadalmi elterjedtsége viszont egy darabig hanyatlott, majd a visszaesés megállt, talán kis emelkedés is látható. Ezen utóbbi folyamat (1) különösen a fiatalok és a fiatal felnőttek körében teremt új viszonyokat, (2) generációs ellentétekben is mutatkozik ám (3) elvi kérdéseket is felvet, és pedig, hogy honnan eredhet vallási erősödés, ha a vallásosság közvetlen és az intézményes közvetítői körében nincs nyoma megújulásnak. (Ezzel a kérdéssel a következő fejezetben foglalkozunk.)

13. ábra.

Az önmagukat különböző mértékben vallásosnak illetve nem vallásosnak mondó emberek aránya korcsoportonként - százalékban, valamint a vallásosság és a nem-vallásosság alakulásának trendvonalai.

Forrás: ISSP1998, Aufbruch 1998 (N=2000), valamint Théma 2000. 4. 20.o.

(d) A vallási mobilitásról

A modern kort megelőzően az emberiség egész történelmén át a vallás az egységes kultúra alkotóeleme volt⁷⁸. A társadalomba és a kultúrába belenövés (belenevelődés) magába foglalta a világnézet és erkölcs, valamint a társadalmi kapcsolatok rendszere és a társas viselkedés a vallásban tételesen is megfogalmazódó előírásainak elsajátítását. Mivel az élet normái mindenkit egyformán köteleztek, a kultúra és a vallás elsajátítása apáról fiúra, anyától lányára történt. A generációk között ezen a téren nem volt lényegi eltérés. Továbbá, mivel az értékek, célok és az erkölcs általános érvényre tartottak igényt s a társadalom is általános érvényűnek tartotta őket. A különböző társadalmi intézmények, a szokás, az egyházi tanítás, a jog, a népi bölcsességek, újabb korban az iskola stb. nagyjából ugyanazt a kultúrát és normarendet képviselték és közvetítették. Ez azzal járt, hogy az egyszer elsajátított felfogást és magatartást az élet bármely összefüggésében alkalmazni lehetett. Vagy megfordítva: alapvető elvi kérdésekben az élet nem kínált alternatívát.

A társadalmilag garantált kultúrán és vallási normákon sem különböző szerepekben, sem az életút különböző fázisaiban nem kellett és nem is lehetett változtatni.

A modern kor jellemzője ezzel szemben az átfogó szabályozás hiánya és részleges érvényű szabályozások egymás mellettsége. Különböző élethelyzetekben az egyénnek különböző elvárásokhoz kell igazodnia. Immár nem az a fontos, hogy a gyermek egyszer s mindenkorra jól megtanulja, hogy mit vár tőle a társadalom, hanem hogy elsajátítsa azt a készséget, hogy az éppen adott elvárásokat alkalomról-alkalomra meghallja, és hogy megtanuljon alkalmazkodni azokhoz. Ebben az átalakulásban a hagyomány és az elvhűség le-, a másokhoz és az új helyzetekhez alkalmazkodás képessége pedig felértékelődik⁷⁹.

A modern ember megállás nélkül egyre újabb alternatívákkal kerül szembe. Választania kell – és az új belátások alapján alkalmasint módosítani kell korábbi meggyőződését és magatartását. Ez az instabilitás és változékonyság a világnézet és erkölcs területét sem kíméli. A 20. század végi és 21. századi ember kereső, a végső szót kimondani alig tudó, nem ritkán vallását is változtató ember. Állítólag az amerikai népesség két ötöde (!) élete során felekezetet változtat⁸⁰. Más adatok szerint a vallásukat vagy felekezetüket elhagyók közel 80 százaléka később visszatér korábbi hitéhez⁸¹. Bárhogyan is ítéljük a világnézeti kísérletezést, egy következményével számolhatunk. A kommunista indoktrináció sem teremtett végleges vallástalanságot. Vagy másképpen mondva: a lehetséges világnézeti váltások közé nem csak az elvallástalanodás, hanem a vallásosság megtalálása is oda tartozik⁸². Az elvi lehetőség kimondásán túl pedig megállapíthatjuk, hogy a hagyományoktól való eltávolodás egyre gyakoribb dolog. Sőt, a hagyomány egyre ritkábban elég erős arra, hogy az embernek támaszt és irányítást adjon. A modern kor személyes választást és elköteleződést követel, – vallási téren is⁸³. Különösen a fiatal emberek között vannak sokan, akik saját lábukra próbálnak állni, szembefordulva az előző nemzedék számukra nem elég hiteles gyakorlatával.

Ezen a téren jelentősen különbözik a nyugat- és a kelet-közép-európai fiatal nemzedék (amint azt korábban már ismertettük – v.ö. 2. ábra). Nyugaton az elvallástalanodás van túlsúlyban, a volt szocialista országokban a megtérés.

A fiatalok között tehát kevesebb a hívő, mint az idősebbek között. Viszont Magyarországon és Kelet-Közép-Európában (Nyugat-Európával ellentétben) a kisebb létszámú fiatal hívő csoportban gyakoribb az olyan ember, aki azt mondja, hogy nem hívőből vált hívővé, mint az idősebb hívek nagyobb létszámú

csoportjában. Mindeközben még tisztázatlan, hogy mit takar ez a hívővé válás? Sőt, a vallási kultúra elbizonytalanodásának időszakában általánosabban kell kérdezni: mit hisz a nem hívő és mit hisz a magát vallásosnak tartó ifjúság?

(e) Hitek, hiedelmek, babonák

Vannak, akik azt hiszik, hogy az európai vallási változásokat mennyiségi fogyás jellemzi. Ez minden bizonnyal tévedés. A vallási gondolkodást és viselkedést összefogó rendszer kötelező ereje viszont valóban lecsökkent. Ennek nyomán időnként úgy tűnik, hogy nem kevesebb, hanem több a vallás. A vallásosság ápolására hivatott intézmény, az egyház, egyidejűleg törekszik hagyománya életben tartására, összhang teremtésére saját hagyománya s kora szellemi színvonala és nagy gondolatai, elképzelései között, és a hagyományidegen elemek és a félreértések, az idegen vallások, az eretnokségek és a babonák távol tartására. Az egyház intézményes (és nem csak közösségi) léte nem utolsó sorban a kívül/belül közötti határ fenntartását és a saját közösségen és kultúrán belüli rend fejlesztését szolgálja. A jelen korban ellenben a vallás szabad választás tárgyává válik. Szinte semmi sem akadályozza, hogy az egyéni meggyőződések szintjén a legkülönbözőbb dolgok keveredjenek.

35 évnél fiatalabb európaiak hiteit nézve ez a keveredés minden irányba látható (6. tábla). A magukat vallásosnak tartók nem csak Istenben és vallásuk egyik-másik tanításában hisznek, hanem olyan dolgokban is, amelyek nem egyeztethetők össze a hagyományos keresztény tanítással. Ilyen például a reinkarnációba vetett hit, vagy az a hiedelem, hogy a kabala meg tudja védeni az embert, vagy szerencsét hoz. A hiedelmek ilyen keveredése két évtizede izgatja a vallásszociológiát. A kutatók hiszik is, meg nem is saját eredményeiket. Az egyre újabb, önmagukat is ellenőrző vizsgálatok eredményei ellenben egybehangzanak.

Egyfelől a magukat vallásosnak tartóknak is gyakran heterodox a hite. Másfelől a magukat nem vallásosnak tartók a legtöbb esetben valóban nem vallásosak a szó régi, egyházi értelmében, de hisznek természetfeletti és azzal rokon dolgokban, tehát materialistának, ateistának sem nevezhetők.

A vallási kultúra határai elmosódnak, belső rendszere fellazul. Szinte természetes, hogy ezzel együtt a „vallásos” és „nem vallásos” jelzők is bizonytalanná válnak. Lehet, hogy a világnézeti önjellemzések az individuum számára egyértelműek, de

esetenként különböző dolgokra vonatkoznak, azaz társadalmi méretben bizonytalan tartalmú szavak. Ha országokként összehasonlítjuk a magukat vallásosnak és a magukat nem vallásosnak mondó csoportokat, két dolgot látunk.

6. tábla

Különböző hitek előfordulási gyakorisága nyolc európai ország 35 évnél fiatalabb felnőtt népességének magát vallásosnak és a magát nem vallásosnak mondó csoportjaiban, százalékban

	Francia ország	Nagybritannia	(Nyugat) Németország	Ausztria	Csehország	Szlovákia	Magyarország	Szlovénia
Magukat vallásosnak mondók								
A vallásosak aránya	38,6	28,7	46,3	75,9	32,8	76,2	50,9	66,5
Hisz – Istenben	96,1	95,5	95,4	96,1	84,7	98,7	95,7	89,7
- a halál utáni életben	71,3	84,6	72,4	73,8	69,2	80,1	61,4	51,0
- a telepátiában	40,0	51,5	50,5	56,2	79,9	56,6	63,9	36,3
- a reinkarnációban	40,6	---	41,0	26,8	44,4	27,9	41,5	31,4
Van kabalája	19,8	22,2	37,7	39,5	48,5	29,2	28,0	27,3
Hisz a kabalák segítő erejében	11,0	7,1	26,6	22,7	20,9	18,2	13,7	15,2
Magukat nem vallásosnak mondók								
Nem vallásosak aránya	61,4	71,3	53,7	24,1	67,2	23,8	49,1	33,5
Hisz – Istenben	28,7	54,2	33,9	48,8	6,3	3,5	17,4	10,7
- a halál utáni életben	37,4	47,8	20,8	35,4	30,1	12,5	15,4	11,5
- a telepátiában	41,9	46,3	26,3	46,3	79,7	49,3	41,5	39,4
- a reinkarnációban	33,5	---	9,0	24,3	30,6	15,2	16,8	21,4
Van kabalája	20,6	16,3	37,1	34,8	41,1	33,7	20,4	25,5
Hisz a kabalák segítő erejében	7,0	6,1	12,3	15,7	8,1	12,4	6,5	11,3

Forrás: EVS 1999.

A saját állításuk szerint vallásosak (s éppúgy a nem vallásosak) országoként egymástól jelentősen eltérő mértékben hisznek különböző dolgokban (s ugyanígy: ugyancsak eltérő mértékben igazodnak állítólagos hitük erkölcsi normáihoz). Sok

mindent elárul az istenhit, a halál utáni életbe vetett hit, vagy ezek hiánya, valamint a nem keresztény hittartalmak előfordulása. Figyelemre méltó továbbá, hogy a „nem vallásos” önjellemzésű emberek csoportjaiban is milyen jelentős a különféle hitek aránya. Ez az arány nem egyszer megközelíti a „vallásos” csoportokban elért arányt.

Másfelől a vallásos és a nem vallásos öntudatú csoportok nem különböznek radikálisan. Nincs köztük éles választóvonal. Nem azonos arányban ugyan, de mindkettőben vannak hívők és nem hívők, és vannak heterodox hiteket is vallók. Ez a tapasztalat figyelmeztet, hogy a vallási önjellemzést csak nagyon feltételesen szabad tényleírásnak tartani. Az inkább szándéknyilatkozat, – gyakran a vallásosság vagy nem-vallásosság tartalmának és vonzatainak megfelelő ismerete híján.

A fogalmak pontatlan és bizonytalan használatát jelzi, hogy azok az emberek, akik önmagukat egy első kategorizálásban istenhívőnek, vagy Istenben nem hívőnek mondják, valamivel alaposabb utángondolás során miképpen nyilatkoznak Istennel kapcsolatos fogalmaikról és hitükről, vagy annak hiányáról. Meghökkenítő, hogy az „istenhívők” milyen kis százaléka hisz a személyes Istenben és milyen nagy része valamilyen személytelen erőben vagy hatalomban. Úgy látszik továbbá, hogy a magukat „Istenben nem hívők”-ként jellemzők főként a személyes Istent nem tudják elfogadni. Egyik részük hisz azonban valamilyen természetfeletti hatalomban. Más részük bizonytalankodik. A legtöbb országban kevesebb, mint az önjellemzésük szerint nem hívők fele utasít el mindennemű transzcendenciát (7. tábla).

A 35 évnél fiatalabb magyar népesség egy ponton határozottan elkülönül mind a hét összehasonlításhoz vizsgált ország fiatal felnőtteitől. A fiatal magyar istenhívők között másfél-kétszer annyian vannak a személyes Istenben hívők, mint más országok megfelelő csoportjaiban. A magukat nem hívőként jellemző csoportok között pedig a magyarok nagyobb arányban utasítják el Isten és bárminemű felsőbb hatalom létét, mint a legtöbb egyéb országban. A magyar fiatalság az istenhit kérdésében másoknál erőteljesebben polarizált. Ugyanakkor a magyar fiatalok világnézeti önértelmezése pontosabban tükrözi a tényhelyzetet, mint más országok fiatalságáé.

7. tábla

Istennel kapcsolatos elképzelések előfordulási gyakorisága nyolc európai ország 35 évnél fiatalabb felnőtt népességének egyébként magát istenhívőnek és magát Istenben nem hívőnek mondó csoportjaiban, százalékban

	F	GB	D (Ny)	A	CZ	SK	H	SI
Magukat istenhívőnek mondók								
A istenhívők aránya	55,7	67,4	63,7	84,6	33,4	77,3	57,1	61,3
Van egy személyes Isten	30,7	44,2	49,0	35,4	13,7	32,7	64,1	32,3
Van valamilyen szellemi lény, vagy léleterő	41,8	40,0	45,0	56,7	73,2	57,3	19,9	56,4
Valójában nem is tudom, hogy mit gondoljak	21,9	13,2	4,7	6,3	10,5	8,1	14,1	10,3
Nem hiszem, hogy létezne valamilyen Isten, szellemi lény, vagy léleterő	5,6	2,6	1,3	1,6	2,6	1,9	1,9	1,0
Magukat Istenben nem hívőnek mondók								
Nem istenhívők aránya	44,3	32,6	36,3	15,4	66,6	22,7	42,9	38,7
Van egy személyes Isten	3,2	4,8	1,2	1,8	0,3	---	2,6	4,2
Van valamilyen szellemi lény, vagy léleterő	23,9	32,1	9,8	36,8	38,9	10,3	17,4	50,8
Valójában nem is tudom, hogy mit gondoljak	30,9	23,8	26,8	22,8	26,7	41,4	21,7	20,8
Nem hiszem, hogy létezne valamilyen Isten, szellemi lény, vagy léleterő	42,0	39,3	62,2	38,6	34,0	48,3	58,3	24,2

Forrás: EVS 1999.

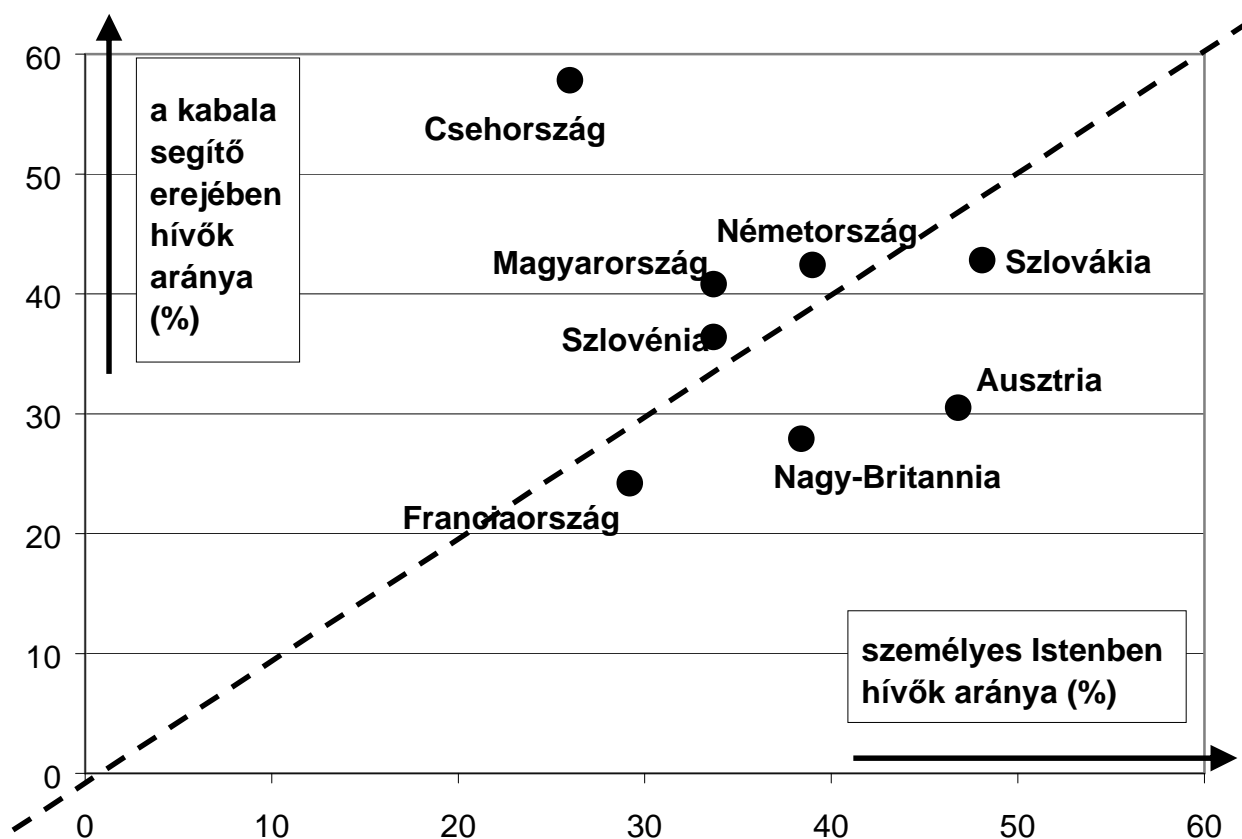
A szociológiában vita tárgya az a feltételezés hogy az elutasított egyházas kultúra helyére heterodox, para-vallási hiedelmek lépnének. A jelen adatok ezt a hipotézist nem igazolják. A kétféle hit legtöbbször együtt jelenik meg. Tanulságos a személyes Istenben vetett hit – a kereszténység és a zsidóság legalapvetőbb meggyőződése, – és a heterodox hitek előfordulási gyakoriságának országonkénti szembeállítása. A szemléltetés megkönnyítése céljából a heterodox hitekre egyetlen példát használunk, a kabalák segítő erejébe vetett hitet (14. ábra).

Az átló azt a helyzetet jelzi, amikor a személyes Istenben hívők és a kabalák segítő erejében hívők aránya azonos (noha persze lehet, hogy a kétféle hitet nem azonos emberek képviselik). Az átló alatt elhelyezkedő országokban a személyes Istenbe vetett hit valamivel általánosabb, mint a kabalák segítő erejébe vetett hit. Az átló fölött fordított a helyzet. Az országoknak az átló közelében való elhelyezkedése azt

mutatja, hogy a hitek elterjedtsége országoként ugyan különböző mértékű, de a kétféle hit jóformán mindenütt egymáshoz hasonló arányban jelenik meg.

14. ábra.

Nyolc ország relatív helyzete a személyes Istenben hívő és a kabalák segítő erejében hívőknek a 35 évnél fiatalabb népességében való százalékaránya alapján.

Forrás: EVS 1999

A jelen helyzet fontos jellemvonásai közé tartozik, – mindenek előtt és egyre erősödő mértékben a fiatal nemzedékben – a hitrendszer összezavarodása és a vallással és a természetfeletti valósággal kapcsolatos fogalmak elbizonytalanodása. Az egyéni törekvések és nyilatkozatok szintjén az elvallástalanodás lelassulását, leállását, talán ellentétébe fordulását látjuk. Ám hiányzik az a társadalmi-kulturális közeg, amibe beleépülve az egyéni szándékok teherbíró realitássá válhatnak. A posztkommunista országok fiatalságának helyzetét ezért nem egyszerűen a lassú megújulás, hanem inkább a vallási törekvések megnyilvánulása és a társadalmi-kulturális (és egyházi) megerősítés hiánya közötti feszültség jellemzi. Ehhez járul egyes országokban (köztük Magyarországon is) egy erőteljes társadalmi ellenpólus léte, a vallás harcos elutasítása. Az előbbi feszültség ezzel egy új dimenziót kap és alkalmasint konfliktusokba, társadalmi összeütközésekbe is torkolthat.

A jövő több irányba nyitott. A jelen helyzetnek bármely alternatíva felé történő elmozdítása azonban jelentős kultúrateremtő erőfeszítést követel.

2.2. Az ifjúsági vallásosság három évtizede

Amikor egy hosszabb időszak vallási tendenciáit kutatjuk, az első kérdés, hogy milyen adatforrásokra támaszkodhatunk. A mai adatértelmezés lehetőségeit mind időben, mind a téma mélysége tekintetében a korábban elvégzett munkák jelölik ki. Utólag nem sok értelme van azon szomorkodni, hogy mit miért nem vizsgáltak meg. Az egyedül lehetséges kiindulópont minden esetre a meglévő – és pedig részben publikált, részben adat-file formájában is megmaradt – kutatási anyag. S lehetünk bár egyes vonatkozásokban elégedetlenek, ez az anyag is megmutat néhány érdekes összefüggést.

A szocialista időszak alighanem első jelentősebb vallásszociológiai kísérlete 1965-ből származik⁸⁴. Az adatfelvétel átfogó elemzése azonban a szerző külföldre távozását követően elmaradt. A kérdőívanyagot az MTA Szociológiai Intézete nem őrizte meg. A legalaposabb összefoglaló szerint a 724 fős minta a budapesti középiskolásokat reprezentálta. A vizsgált csoport 60,2 %-a volt vallásgyakorló, 39,2 % nem volt vallásgyakorló. Kissé mások az eredmények a hit dimenziójában. Itt a 17 évesek 2,5 %-a volt hagyományosan vallásos, 14,0 %-a vallásos, 26,5 %-a bizonytalan, 14,5 %-a következtetlenül ateista és 42,5 %-a ateista (Sic! A dolgozat a fogalmakat nem magyarázta)⁸⁵. A vizsgálatról megjelent közlések ellenben töredékesek és részben számszerűen is ellent mondanak egymásnak⁸⁶. Ez kételyeket ébreszt hitelességük iránt.

Ezt követően egy darabig csak szűkebb körű, vagy bár reprezentatív, de eredendően nem vallásszociológiai célú vizsgálatok közöltek információkat a vallásossággal kapcsolatban. Ilyen volt néhány iskolai felmérés és az 1971. évi őszi ifjúsági időmérés. Az utóbbi kutatás szerint a 14 évesek (N= 297) 3,8 %-a, a 18 évesek (N=294) 2,1 %-a, a nem tanuló 22 évesek (N=185) 3,3 %-a és az egyetemisták (N=103) 1,0%-a írta be a részletes időbeszámolójába, hogy vasárnap templomban volt, vagy más vallási tevékenységet végzett⁸⁷. És ilyen volt a KISZ KB Közvélemény- és Ifjúságkutató Csoportjának egy 1982. évi, szintén csak töredékesen közzétett vizsgálata, amely arra az utólag megkérdőjelezhető eredményre jutott, hogy a fiatalok csupán 18 százaléka hisz Istenben és csak 29

százalékuk tartozik valamilyen egyházba, vallási közösségbe, míg a nagy többség nem hívő⁸⁸.

A valláskutatásnak ezekben az évtizedekben egy sajátos nehézséggel is szembe kellett nézni. A kései szocializmus ellentmondásos helyzetét jól mutatja, hogy az emberek zöme tudatában volt a vallásüldözésnek, ezt nem félt kimondani, a szociológusok pedig – ki harcos vallásellenes öntudattal⁸⁹, ki inkább kritikusan – közzétették az erre vonatkozó adatokat. Egy nagyobb „felmérés során a 852 megkérdezett 54 %-a, 460 fő szerint munkahelyén, a szakmai életben hátrányok érik azt az embert, akiről tudják, hogy vallásos. A tanulók 68 %-a vallja ezt. A vezető értelmiségiek 61 %-a, az egyéb szellemi foglalkozásúak 50 %-a, az egyéb foglalkozásúak 43 %-a, a fizikai dolgozók 42 %-a. Ezek a hátrányok – szerintük – mindenek előtt az előmenetelben és az anyagiakban érik őket. E mellett 155 fő (18 %) úgy érzi, hogy emberi méltóságában is sérelem éri őt vallásossága miatt!”⁹⁰

A jelen összehasonlítás az 1974-2005 közötti időszakot öleli át és tizenegy nagyobb – legalább bizonyos népességcsoportokra – reprezentatív és részben nemzetközi kutatásra támaszkodik. Közülük az első a KISZ KB kezdeményezésére két megye vidéki fiataljai körében az Ifjúsági Lapkiadó Vállalat kutató részlegében készült⁹¹. (A részleg vezetője, Békés Ferenc érdeme, hogy „tartotta a hátát”, amikor az eredetileg belső használatra szánt felmérést megjelentettem és ezen a KISZ KB illetékese felháborodott.) A második s immár országosan reprezentatív vizsgálat megbízója és kivitelezője a KISZ KB Ifjúság- és Közvéleménykutató Csoportja volt. Ezt az ugyancsak széles körben közzétett munkát Molnár Adrien és Tomka Miklós végezte⁹².

A további kilenc kutatás ifjúságra vonatkozó vallásszociológiai eredményeiből eddig – tudomásom szerint – csak a két nagy hazai vizsgálat adatait dolgozták fel. A még nem feltárt adatforrások közül az első kettő, az 'Európai Értékrend Vizsgálat' (EVS'91) és az 'International Social Survey Program' vallás modulja 1991-ből származik (ISSP'91)⁹³. Négy további (nemzetközi megjelöléseik, illetve rövidítéseik: 'Aufbruch'; 'European Value Study' – EVS; 'International Social Survey Program' – ISSP'98; valamint 'Religious and Moral Pluralism' – RAMP) különböző közvéleménykutató intézetek bevonásával egymástól független, egyenként 1000 fős vagy nagyobb reprezentatív mintákon, 1998-ban, szinte egy időben végeztek. A vizsgálatokban gyakran ismétlődnek ugyanazok a kérdések. Az azonos időben végzett adatbázisok összevonásával (az egyébként messzemenően egybehangzó

eredmények átlagolásával) a mintanagyság jelentősen megnőtt és így az ifjúságra vonatkozó rész önállóan is értékelhetővé vált.

Az utóbbi évek két hatalmas mintán végzett, nagyszabású hazai ifjúságszociológiai adatfelvétele, az 'Ifjúság 2000'⁹⁴ és az 'Ifjúság 2004'⁹⁵ is foglalkozott röviden a vallásosság kérdéseivel. Végül egy 2005. évi kutatás 1694 fős, a 14-29 éves népességre reprezentatív mintán megismételte az 1987. évi ifjúságkutatás kulcskérdéseit.

A felsorolt kutatások egy része a felnőtt népességre volt reprezentatív. Ezekből csak a 18-29 éves népességre lehet minket érdeklő adatokat nyerni. Más kutatások kifejezetten ifjúsági felmérések voltak. Esetükben 15-29 év közötti korcsoportok adatait lehet vizsgálni, alkalmasint több korcsoportra bontva. Az alábbi adatközlés és elemzés a minél nagyobb informativitásra törekszik. Ennek az az ára, hogy a táblázatok kor szerinti tagolása esetenként eltér és alkalmanként különböző korcsoportok kerülnek – természetesen legfeljebb tájékoztató értékű – összehasonlításra.

(a). A vallás megjelenése vagy hiánya az élet kezdetén

A fiatalok 10-15 százaléka számára már szüleik vallása sem jelent semmit, mert vagy már a szülőket sem keresztelték meg, vagy arról gyermekük mit sem tud. 1987-1998 között gyakoribbá válik, hogy a gyermekek tudják, hogy szüleiket nem keresztelték meg. A szülők vallásnélkülisége általában a világnézeti hovatartozás ismertebbé, nyilvánvalóbbá válik. Ezzel párhuzamosan a fiatalok között egyre emelkedik a meg nem kereszteltek aránya, 1987-2005 között a korábbi adat több mint duplájára, 2005-ben már a 15-29 éves korosztály közel egynegyedére⁹⁶ (8. tábla).

8. tábla

A nem kereszteltek aránya a megkérdezett fiatalok szülei körében és a fiatal népességben, 1987-2005 között négy időpontban (százalékban)

Az adat éve		1987	1991	1998	2005
Életkor (év)		15-29	18-29	18-29	15-29
Kutatás:		<i>KISZ KB Ifjúságkutató</i>	<i>ISSP'91</i>	<i>Aufbruch</i>	<i>Saját kutatás</i>
A megkérdezettek száma (N=)		994	192	200	1701
Apját	– nem keresztelték	1,8	8,3	7,0	- -
	– nem tudja, hogy keresztelték-e	12,8	4,7	7,0	- -
összesen		14,6	13,0	14,0	- -
Anyját	– nem keresztelték	1,7	8,3	5,5	- -
	– nem tudja, hogy keresztelték-e	8,9	- -	4,0	- -
összesen		10,6	8,3	9,5	- -
Őt magát	– nem keresztelték	10,7	8,3	18,0	22,3

A fiatalok mintegy negyede tökéletesen vallástalan családban éli le első éveit. Nagyobb, 40-45 százalékos azoknak az aránya, akiket bár talán még megkereszteltek, de semmilyen vallási nevelésben sem részesítettek. A hittanon való részvétel terén ellenben összetettebb tendenciák mutatkoznak. Egyrészt 1987-2005 között egészében megnőtt azok aránya, akik valamennyi hittant tanultak. Másrészt, 1987-ben a huzamos vallásüldözés halmozódó hatásai mutatkoztak abban, hogy az idősebbek közül még jelentősen többen jártak hittanra, mint a fiatalabbak közül. Ezt akár a hitoktatásban részt vettek évről évre erősödő folyamatos elfogyásaként is lehetett értelmezni. 2005-re ellenben a korcsoportok közötti korábbi különbség kiegyenlítődtött és a tendencia megfordult. Jelenleg a fiatalabb ifjúsági korcsoportokban magasabb a hittant tanultak aránya, mint az idősebbek között (9. tábla). Harmadrészt, a legfiatalabb fiatal korcsoport a hitoktatásban való részvétel mennyiségében is kitűnik. Egy harmaduk (34,0%) az általános iskolában végig vagy szinte végig tanult hittant. Ez már a rendszerváltás utáni nemzedék. Az ilyen huzamos időn át hittant tanultak aránya az előbbinél lényegesen alacsonyabb a 18-24 évesek között (25,3%) és még alacsonyabb (23,9%) a 25-29 évesek között.

Összességében mintha olyan helyzet stabilizálódna, amelyben a fiatalok fele (vagy ennél kicsit nagyobb része) több-kevesebb ideig jár, másik fele egyáltalán nem jár hittanra. A teljes iskolaidő alatt hittant tanulók viszonylag magas (s talán növekvő?) aránya pedig azt jelzi, hogy a társadalom mintegy egy harmadában tudatos és az ezzel járó felelősséget vállaló igény él a gyermekek hittanoktatása iránt.

9. tábla

A hitoktatásban (vagy/és bibliaórákon, elsőáldozási, bérmlási, vagy konfirmációs oktatáson*) részt vettek aránya a fiatal népességben, 1987-2005 között három időpontban (százalékban)

Az adat éve	1987			1998		2005		
Korcsoport (év)	15-19	20-24	25-29	18-24	25-29	15-19	20-24	25-29
Kutatás	<i>KISZ KB Ifjúságkutató</i>			<i>Aufbruch</i>		<i>Saját kutatás</i>		
(N=)	331	312	351	118	99	451	599	644
általános iskolás korban (szinte) végig	nem volt ilyen válaszlehetőség			17,9	19,2	34,4	26,0	21,4
néhány évig				15,4	16,2	17,1	19,4	14,8
ritkábban, egyes alkalmakkor				14,5	22,3	9,1	13,2	11,3
járt mindösszesen	38,4	53,8	64,4	47,8	57,7	60,6	58,6	47,5
nem járt	61,3	45,8	35,6	52,2	42,3	39,0	40,9	51,2
Adathiány	0,3	0,4	--	--	--	0,4	0,5	1,3
* 1987-ben a kérdés nem említette kifejezetten az elsőáldozási, bérmlási, vagy konfirmációs oktatást								

(b). Közösségi és magán vallásgyakorlat

Az hitoktatás kérdésében tapasztaltakhoz hasonló eredményre vezet az elsőáldozásban részesültek és a konfirmáltak együttes arányának vizsgálata. 1987-ben (s kevésbé bár, de 1998-ban is) úgy tűnhetett, hogy az újonnan belépő évfázatok egyre kevésbé vesznek részt a keresztény élet első nagy tudatos vallási eseményén. 2005-re azonban a fiatalabb korcsoport behozta az idősebbekkel szembeni hátrányt, miközben az elsőáldozásban részesültek és a konfirmáltak együttes aránya lényegesen magasabbra emelkedett, mint egy vagy két évtizeddel korábban. Továbbá: ezen a területen is megmutatkozik a fiatalság fele-fele megosztottsága. Bár az elsőáldozók és konfirmáltak együttes arány kis mértékben magasabb, mint a személyes keresztény élet kezdetét megjelölő ezen „beavató szertartásoktól” távol maradók, pillanatnyilag talán realisabb azt mondani, hogy a két csoport azonos nagyságrendű (10. tábla).

10. tábla

Az elsőáldozáshoz járultak vagy konfirmáltak együttes aránya a fiatal népesség három korcsoportjában, 1987-2005 között három időpontban (százalékban)

Az adat éve	1987			1998		2005		
Korcsoport (év)	15-19	20-24	25-29	18-24	25-29	15-19	20-24	25-29
Kutatás	<i>KISZ KB Ifjúságkutató</i>			<i>Aufbruch</i>		<i>Saját kutatás</i>		
(N=)	331	312	351	118	99	451	599	644
Igen	29,9	40,7	50,1	33,9	45,5	54,0	58,9	50,3
Nem	70,1	58,7	49,3	66,1	54,5	44,5	39,1	47,4
Adathiány	--	0,6	0,6	--	--	1,5	2,0	2,3

A gyermekkori („amikor 12 éves volt ...”) templombajárási vagy templomba nem járási szokások tovább erősítik az eddig kimutatott tendenciát, miközben azt mutatják, hogy 2005-re (vagy éppenséggel a rendszerváltás pillanatai óta) nagyjából beállt egy új egyensúlyi állapot. Eszerint a gyermekek negyede-ötöde jár rendszeresen, mintegy 40 százaléka alkalmilag templomba, míg egy harmaduk egyáltalán nem jár (11. tábla). A húsz évvel ezelőtti képet, amely erőteljesen az elvallástalanodás irányába mutatott, a gyermekkori világnézeti szocializáció és gyakorlat terén mutatkozó, s különböző korcsoportokban immár hasonló eloszlású polarizáltság váltotta fel. Ha a havi rendszerességű templomba járást is a „rendszeres” kategóriába soroljuk, akkor a társadalom, a gyermekkorban érvényesülő világnézeti nevelés szempontjából három hasonló nagyságú csoportra tagolódik: a rendszeresen templomba járókra, az alkalmilag templomba járókra és a templomba nem járókra. Ez a biográfiai kiindulópont.

A gyermekkorra vonatkozó emlékek és az ifjúkori templombajárási szokások összehasonlítása azt mutatja, hogy az életkori és a társadalmi helyzetben jelentkező váltás során a heti templomba járóknak a korcsoportra jellemző országos aránya nagyjából a korábbi érték egy harmadára, az összes templomba járóké pedig egy negyedével csökken, a templomba soha nem járók aránya viszont másfélszeresére növekszik.

11. tábla

Azok aránya a fiatal népesség három korcsoportjában, akik 12 éves korukban – különböző gyakorisággal – templomba jártak; 1987-2005 között három időpontban (százalékban)

Az adat éve	1987			1998		2005		
Korcsoport (év)	15-19	20-24	25-29	18-24	25-29	15-19	20-24	25-29
Kutatás	<i>KISZ KB Ifjúságkutató</i>			<i>Aufbruch + EVS + RAMP</i>		<i>Saját kutatás</i>		
(N=)	331	312	351	372	266	451	599	644
hetente	27,5	41,7	47,0	26,3	26,7	22,2	25,8	18,9
havonta	5,4	8,7	8,8	9,7	12,4	11,8	8,2	6,8
nagy ünnepeken, évente többször				11,0	13,2	10,9	12,4	13,8
ritkábban	23,0	16,0	20,2	16,7	15,4	19,1	17,2	23,6
egyáltalán nem, soha	44,1	33,6	23,6	36,3	32,3	34,4	34,7	34,0
Adathiány	--	--	0,4	--	--	1,6	1,7	2,9

A gyermekkori vallási (templombajárási) magatartás tehát jelentős történelmi különbségeket mutatott, bizonyára a családi és a társadalmi környezet változásaival összefüggésben. Ezzel ellentétben az ifjúság összesített (vagy átlagolt) templombajárási adatai húsz-harminc év óta viszonylag állandóak, miközben a (ritkábban vagy gyakrabban) templomba járó fiatalok aránya némileg meghaladja a templomba soha sem járókét. Az eseti eltérések mögött kevésbé látható egységes változási tendencia, – különösen ha „az ifjúságot” (a 15-29 éves korcsoportot) egészében próbáljuk értelmezni (12. tábla). Legfeljebb annak vannak jelei, hogy a legalább havonta templomba járó fiatalok országos aránya – mind 1974-hez, mind 1987-hez képest – némileg emelkedett.

12. tábla

Különböző gyakorisággal templomba járó fiatalok arányának alakulása 1974-2005 között hét különböző időpontban (százalékban)

Az adat időpontja	1974		1987	1991	1998	2000	2004 nyár	2005 tavasz
Korcsoport (év)	13-15 éves vidéki	15-29 éves vidéki dolgozó	15-29 éves	18-29 éves	18-29 éves	15-29 éves	15-29 éves	15-29 éves
Kutatás:	<i>Ifjúsági Lapkiadó</i>		<i>KISZ KB Ifjúság-kutató</i>	<i>ISSP '98</i>	<i>Aufbruch + EVS'98 + RAMP</i>	<i>Ifjúság 2000</i>	<i>Ifjúság 2004</i>	<i>Saját kutatás</i>
(N=)	198	278	994	192	630	8004	8000	1694
hetente	30,3	6,1	5,2	7,3	6,8	7,2	5,6	7,0
havonta	nem volt ilyen válaszlehetőség		3,1	4,2	6,4	8,3	6,7	5,9
nagy ünnepeken	18,7	15,8	37,0	29,2	20,6	35,1	27,4	38,3
ritkábban	17,2	15,1	nem volt ilyen válaszlehetőség	14,6	24,3	8,2	18,2	2,7
Templomba járók összesen	66,2	37,0	45,3	55,3	58,1	58,8	57,9	53,9
egy ideje nem	18,2	43,9	30,2	nem volt ilyen válaszlehetőség				
egyáltalán nem, soha	13,6	18,4	24,5	44,8	41,9	35,6	27,1	44,5
Templomba soha sem járók összesen	31,8	62,3	54,7	44,8	41,9	35,6	27,1	44,5
Adathiány	2,0	0,7	- -		- -	5,6	15,0	1,6

Újabb és a közvélekedéssel ellentétes információkat kínál az egyes ifjúsági korcsoportok templombajárási adatainak településtípusonkénti vizsgálata. Mindenek előtt: ez a differenciáltabb megközelítés a legtöbb kategóriában a rendszeres templomba járásnak az országos átlagos adatoknál erőteljesebb emelkedését bizonyítja.

A második, már másutt is megjegyzett⁹⁷ tény, hogy a templombajárók aránya és létszáma – országos összehasonlításban – a legfiatalabb ifjúsági korcsoportban emelkedett leginkább.

A harmadik tanulság a budapesti templombajárási arányoknak a vidékinél magasabb szintje.

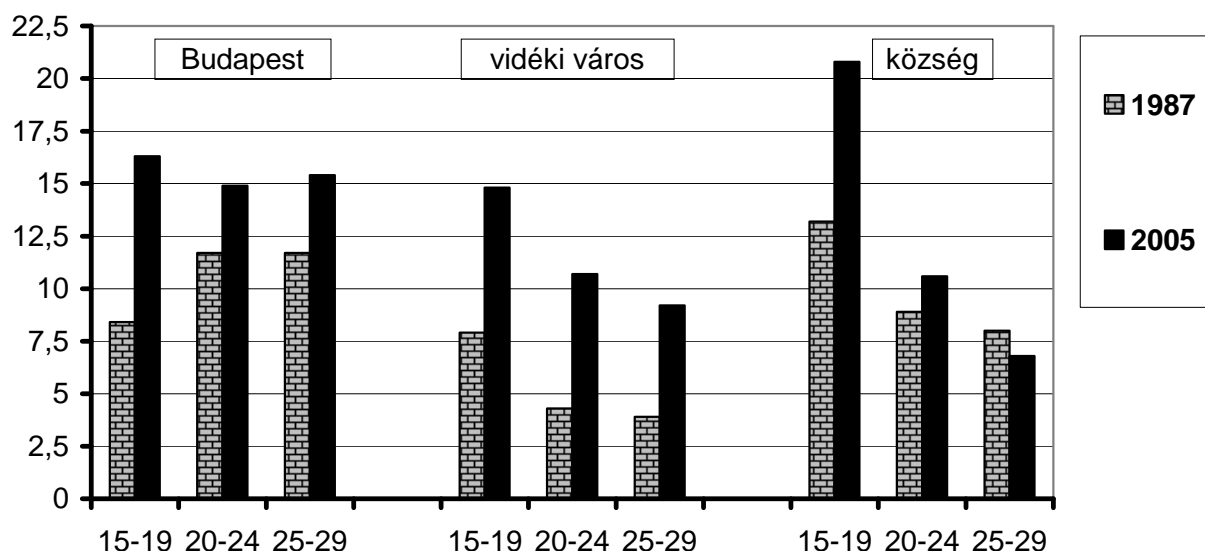
A negyedik tapasztalat, hogy a templombajárási arányok vidéki városokban (ahol korábban különösen alacsonyok voltak), erőteljesebben, emelkedtek, mint akár Budapesten, akár a községekben, éspedig mintegy a korábbi érték kétszeresére (!).

Az ötödik felismerés, hogy az életút (vagy az életkori csoportok) egymásutánjában a templombajárási arány napjainkban (2005-ben) másképpen alakul Budapesten, mint vidéken. Budapesten ugyanis 15-19 éves korra kialakult a legalább havonta templomba járók 15 százalék körüli aránya s ez az arány a fiatalság további éveiben is nagyjából változatlan marad. Vidéken viszont az életkor emelkedésével jelentős ütemben csökken az ilyen rendszerességgel templombajárók aránya.

Végül a hatodik megfigyelés is a Budapest-vidék különbségre vonatkozik, amennyiben az életkor és a rendszeresen templomba járók aránya közötti összefüggés iránya 1987-2005 között Budapesten megfordult, míg vidéken változatlan maradt (15. ábra).

15. ábra

A legalább havi gyakorisággal templomba járók arányának alakulása 1987-2005 között, településtípusok szerint, három életkori csoportban (százalékban)

A jelenség magyarázatára csak feltételezésekhez folyamodhatunk. A látott adatok feltételezhetően a vallási változás két fő elemének, éspedig a politikai-ideológiai nyomás változásának és a hagyománybomlásnak, különböző társadalmi közegekben eltérő kombinációját mutatják. Budapesten, ahol az ideológiai kontroll és kényszer korábban erőteljesebben érvényesülhetett, az utóbbi évek vallásszabadságának és

nagyobb egyházi aktivitásának következményei erőteljesebben és leggyorsabban a legfiatalabb korcsoportokban mutatkoznak. Ebből a hipotézisből az is következik, hogy a fővárosban az – egyébként itt sem túl nagy – rendszeresen templomba járó csoport nagyon lassan ugyan, de feltehetően a jövőben is tovább fog gyarapodni. Vidéken ilyen prognózist lehetetlen megfogalmazni, mert bár a rendszeresen templomba járóknak a legfiatalabb ifjúsági csoportból való aránya 1987-2005 között vidéken is jelentősen megemelkedett, de ez az arány az életkor emelkedésével csökken, sőt a 25-29 éves korcsoportban falun 2005-re alacsonyabbra süllyedt, mint 1987-ben volt. Vidéken tehát inkább a hagyománybomlás folyamatának és ezzel a tradicionális vallásosság gyengülésének van meghatározó szerepe, amelyen Budapest nagyjából túl van. A vidéki fiatalok otthoni környezetben megszokott és az elmúlt másfél évtizedben erősödő vallásossága és templomba járása az életkor emelkedésével és az életkörülmények változásával gyorsan visszaesik.

A templomba járás közösségi vallásgyakorlat. Jobban ki van téve a hivatalos és a nem hivatalos társadalmi nyomásnak, mint a magán vallásgyakorlat, például az ima. Ez utóbbi vonatkozásában kevésbé várható, hogy a hivatalos ideológia változása jelentősebb szerepet játszana. Valóban, az áttekintett időszakban adataiban lényegesen kisebbek a változások az imádkozás adataiban, mint a templomba járásban. Igaz ugyan, hogy a saját állításuk szerint soha sem imádkozó 15-29 éves fiatalok aránya 1987-2005 között 70-80 százalékról 50 százalék alá csökkent, és megfordítva a legalább hetente imádkozók aránya az 1987. évi 10,7 százalékról 15-18 százalékra emelkedett, de ez az utóbbi arány a rendszerváltás óta változatlan, vagy legfeljebb csekély mértékben, véletlenszerűen ingadozik.

(c) Vallási ismeretek és hitek

A szocialista évtizedeket jellemző módszeres világnézeti butítás vége, a vallási témák nyilvános, alkalmasint akár iskolai tárgyalásának lehetősége és gyakorlata és az egyházak bővülő kommunikációs lehetőségei és általánosabban a vallás iránti közérdeklődés szinte automatikusan hozzák magukkal a vallási ismeretek bővülését. A vallási tárgyú tudás hiányosságai a nyolcvanas évek végén nem csak a tudatos vallásosságnak, hanem az európai kultúrában való tájékozódásnak is akadályát képezték. S bár ma sem teljesen kielégítő a helyzet, az ifjúság vallási tárgyi tudása kétségtelenül megnőtt. Ez egyaránt igaz egy-egy konkrét kérdésben és a vallási ismeretanyag egésze tekintetében (13. tábla).

13. tábla

Különböző gyakorisággal templomba járók 15-29 éves fiatalok arányának alakulása 1974-2005 között (százalékban)

Az adat éve	1987	2005
Korcsoport (év)	15-29 éves	15-29 éves
Kutatás:	<i>KISZ KB Ifjúságkutató</i>	<i>Saját kutatás</i>
A megkérdezettek száma (N=)	994	1694
Hol született Jézus?	25,1	61,8
Mely népből született Jézus?	60,0	73,0
Hány éves korában halt meg Jézus?	40,4	52,2
Ki volt Jézus anyja?	83,4	93,5
Ki ítélte el Jézust?	35,8	55,6
Hány evangélista volt? – négyet megnevez	21,2	26,0
- hármát megnevez	4,2	4,3
- kettőt megnevez	5,1	6,4
- egyet megnevez	6,0	2,9
- nem tudott megnevezni	63,5	60,4
Hány apostol volt?	54,9	66,7

A vallási ismeretek területére is tartozik egy további, Jézus személyére vonatkozó vélemény. A történetietlen valláskritika időnként leírja, hogy Jézus talán nem is létezett. S bár ez minden történeti ismeretünknek ellentmond és akár civilizációnk alapjait is megkérdőjelezi, a tézis kiirthatatlan. 1987-ben a fiatalok közel fele értett egyet azzal a kijelentéssel, hogy „Egyáltalán nem vagyok biztos abban, hogy élt-e Jézus.” Azóta ez az arány folyamatosan csökken. De a fiatalok 11,9 %-a 2005-ben is azt tartotta, hogy „Jézus nem élt, csak kitalálták”. Ez a vélemény nagyjából azonos arányban fordul elő a fiatalok különböző iskolai végzettségű és korcsoportjaiban; viszont a budapesti fiatalok másfélszer annyian vélekednek így, mint a vidékiek között. A legáltalánosabban az Istenben nem hívő fiatalok (37,5 %-uk!) állítják, hogy Jézus nem történeti személy, hanem fikció.

A vallásosság szempontjából alighanem mégis az fontosabb, hogy az emberek kinek tartják Jézust. A magyar fiatalok két ötöde Jézust isteni személynek tartja, miközben ez az arány 1987 óta emelkedik. Ennek ellenére az ifjúság mintegy egy harmadában változatlanul nagy a bizonytalanság Jézus megítélésével és személyével kapcsolatban (14. tábla).

14. tábla

A fiatalok megoszlása a Jézusról vallott véleményük szerint, 1974-2005 között négy időpontban (százalékban)

Az adat éve	1974		1987	1998	2005
Korcsoport (év)	13-15 éves vidéki	15-29 éves dolgozó vidéki	15-29 éves	18-29 éves	15-29 éves
Kutatás.	<i>Ifjúsági Lapkiadó</i>		<i>KISZ KB Ifjúságkutató</i>	<i>Aufbruch</i>	<i>Saját kutatás</i>
A megkérdezettek száma (N=)	198	278	995	200	1694
Határozottan hiszem, hogy Jézus Isten fia, és ő maga is isteni személy	22,7	7,9	23,6	17,5	39,3
Bár sok mindent nem értek, hiszem, hogy Jézus isteni személy	14,7	7,2	nem volt ilyen válaszlehetőség	17,0	nem voltak ilyen válaszlehetőségek
Úgy gondolom, hogy Jézus nagyon jó ember volt, de csak annyira Isten fia, amennyire mi is azok vagyunk	20,2	18,0	1,8	18,5	
Tudom, hogy Jézus csupán egy rendkívüli ember volt	9,6	14,7	34,1	19,5	28,0
Egyáltalán nem vagyok biztos abban, hogy élt-e Jézus	30,8	49,3	31,8	24,5	11,9
Nem tudja eldönteni és adathiány	2,0	2,9	8,7	3,0	20,8

A keresztény kultúrában a vallásosságnak és nem vallásosságnak az előbbinél is általánosabb kulcskérdése az istenhit. Ez egyszerre világnézeti helymeghatározás és szándéknyilatkozat. Noha még tisztázásra szorul, hogy ki mire gondol, az első figyelemre méltó tény, hogy míg a nyugat-európai fiatalok között többen vannak a hitüket életük során elveszítő, mint a nem hívőből hívővé válók, Kelet- és Kelet-Közép-Európában fordított a helyzet⁹⁸. A volt szocialista térség fiatalságában a „megtérés” nem elhanyagolható társadalmi jelenség. A második tény, hogy a Magyarországon az elmúlt másfél évtizedben folyamatosan csökken a magukat nem hívőként és nő a magukat hívőként meghatározó fiatalok aránya. A harmadik tény, hogy a fiatalok egyre nagyobb arányban mondják, hogy mindig is hittek Istenben és egyre kisebb arányban, hogy sohasem hittek (15. tábla). Lehetséges, hogy egyesek visszamenőleg „átírják” biográfiájukat. Az is lehet, hogy valóban emelkedik azok aránya, akik vallási nevelést kapnak és gyermekkorban kapott istenhitüket töretlenül megőrzik. A végeredmény minden esetre az, hogy míg 1991-ben még lényegesen több fiatal mondta magát Istenben nem hívőnek, mint hívőnek, 2005-re az istenhívők aránya másfélszerese a nem hívőkének.

15. tábla

A fiatalok megoszlása aszerint, hogy Istenbe való hitüket vagy nem hitüket mennyire tartják újnak, vagy réginek, - 1991-2005 között három időpontban (százalékban)

Az adat éve	1991	1998	2005
Korcsoport (év)	18-29 éves	18-29 éves	18-29 éves
Kutatás:	ISSP '91	ISSP '98	Saját kutatás
A megkérdezettek száma (N=)	192	138	1332
Nem hiszek Istenben és nem is hittem soha	34,4	30,4	25,1
Most nem hiszek Istenben, de régebben hittem	15,1	10,9	10,7
Nem hívők összesen	49,5	41,3	35,8
Most hiszek Istenben, de régebben nem hittem	14,1	14,5	6,3
Hiszek Istenben és mindig is hittem	28,1	31,9	44,4
Hívők összesen	42,2	46,4	50,7
Nem tudom így megmondani	8,3	12,3	13,5

Az istenhit kapcsán sokféle álláspont lehetséges. S minél részletesebben tesszük fel az erre vonatkozó kérdést, annál jobban megoszlának a válaszok. (Ez magyarázza a különböző kérdésfeltevésekre kapott válaszok megoszlásai közötti eltérést.) Az emberek egy része agnosztikus módon magát az istenkérdést s talán az ilyesmiről való gondolkodást is elutasítja. „Nem tudom, van-e Isten és nem hiszem, hogy erről valamiképpen meggyőződhetnénk.” - vallja. A magyar fiataloknak egy csökkenő kisebbsége, 2005-ben egy tizede, gondolkodik így. Mások ingadoznak. „Néha hiszek Istenben, máskor nem.”- mondják. Ez is kisebbségi, az előzőhöz hasonló mértékben elterjedt, és ugyancsak ritkuló vélemény a magyar ifjúságban. A növekvő többség istenhívő, egy kisebbség nem hisz Istenben. Az elmúlt időszakban Nyugaton is, nálunk is, egy további világnézeti pozíció is megfogalmazódik: „Nem hiszek Istenben, de hiszek egy felsőbb hatalomban.” Ennek lényege a keresztény személyes istenfogalom elutasítása, de egy ködös transzcendencia, egy megfoghatatlan Isten (vagy isten?), egy világerő vagy természetfeletti hatalom feltételezése, aminek aztán vagy van hatása életünkre, vagy nincs. Ez is kisebbségi vélemény, s nálunk (még?) nincsen nyoma jelentősebb terjedésének (16. tábla). Más országokban van⁹⁹.

16. tábla

A fiatalok megoszlása aszerint, hogy miképpen vélekednek Istenről, - 1974-2005 között három időpontban, (százalékban)

Az adat éve	1974		1998	2005
Korcsoport (év)	13-15 éves vidéki	15-29 éves dolgozó vidéki	18-29 éves	18-29 éves
Kutatás:	<i>Ifjúsági Lapkiadó</i>		<i>Aufbruch</i>	<i>Saját kutatás</i>
A megkérdezettek száma (N=)	198	278	200	1332
Tudom, egy pillanatig sem kételkedem abban, hogy Isten létezik	19,2	5,4	22,0	24,5
Bár sok mindent nem értek, hiszem, hogy van Isten	18,2	10,1	17,5	21,5
Néha hiszek Istenben, máskor nem	18,2	11,5	13,5	9,7
Nem tudom, van-e Isten és nem hiszem, hogy erről valamiképpen meggyőződhetnék	27,3	31,3	19,0	11,4
Nem hiszek Istenben, de hiszek egy felsőbb hatalomban	nem volt ilyen válaszlehetőség		8,0	7,4
Tudom, hogy nincs, egy pillanatig sem hiszek Istenben	16,1	39,6	19,5	20,6
Nem tudja eldönteni és adathiány	1,0	2,1	0,5	4,9

Lehetséges, hogy amikor több dologgal kapcsolatban felsorolásszerűen kérdezik az embereket, hogy hisznek-e azokban, vagy sem, ez (mesterségesen) megnöveli a magát hívőnek mondók arányát. Ez azonban nem változtat azon, hogy a különböző időpontokban egyformán feltett kérdésekre kapott válaszok megoszlásait mégis össze lehet hasonlítani egymással. Több nemzetközi kutatás ugyanazt a különféle hitekre vonatkozó kérdéslistát 1991-ben is és 1998-ban is, egy magyar kutatás pedig még 2005-ben is végigkérdezte (17. tábla). Az eredmények tanulságosak. Tíz olyan kérdés közül, amelynél több időpontra vannak adataink, nyolc esetben (a táblán szereplő lista első nyolc tétele) a 18-29 éves népességben a hívők arányának erőteljes emelkedése figyelhető meg (mely tendencia semmiképpen sem tekinthető művi terméknek!). Ha pedig a fiatalok adatait összevetjük a 30 évesek és idősebbek adataival, kiderül, hogy a hagyományos vallási hitek terén az idősebbek csoportjában általában magasabb a hívők aránya, mint a fiatalok között. A nem hagyományos, hanem az ezoterizmushoz közel álló hitek terén viszont megfordítva – és az európai trenddel összhangban¹⁰⁰ – a fiatalok között magasabb a hívők aránya (szürkével kiemelve, ahol a fiatalok között több a hívő). Eszerint igaz ugyan a vallásosság erősödése. Az ifjúság különböző korcsoportjaiban a hagyományos, egyházas vallásosság erősödése is tény. Ám nem kevésbé fontos a vallásosság egy új (vagy most felszínre kerülő és most

szalonképessé váló), egyházon és a keresztény hagyományon kívüli és a sokféle kisegyház hitvilágába sem beleillő formájának a megjelenése.

17. tábla

Különböző dolgokban hívő fiatalok és már nem fiatalok aránya, – 1991-2005 között három időpontban (százalékban)

Hisz ...	Év	Az adatok forrása	18-29 éves megkérdezett (N=)	18-29 éves	30 és több éves	A két arány különbsége
- Istenben	1991	<i>ISSP'91</i>	183	35,5	63,5	- 28,0
	1998	<i>Aufbruch + EVS'98</i>	403	49,8	64,6	- 14,8
	2005	<i>Saját kutatás</i>	1332	54,8	- -	- - -
- a halál utáni életben	1991	<i>EVS'91+ISSP '91</i>	374	18,7	26,1	- 5,4
	1998	<i>EVS'98 + ISSP'98</i>	261	52,8	34,3	+ 18,5
- a feltámadásban	1991	<i>ISSP'91</i>	183	13,7	27,2	-13,5
	1998	<i>Aufbruch</i>	200	20,8	25,8	- 5,0
	2005	<i>Saját kutatás</i>	1332	23,7	- - -	- - -
- a reinkarnációban (abban, hogy a halál után új testben új élet kezdődik)	1991	<i>ISSP'91</i>	183	20,2	20,7	- 0,5
	1998	<i>EVS'98</i>	200	29,5	16,9	+ 12,6
- a mennyországban	1991	<i>EVS'91+ISSP '91</i>	376	15,7	29,0	- 13,3
	1998	<i>Aufbruch + EVS'98 + ISSP'98</i>	536	28,5	33,8	- 5,3
	2005	<i>Saját kutatás</i>	1332	37,5	- -	- - -
- a pokolban	1991	<i>EVS'91+ISSP '91</i>	376	8,2	20,9	- 12,7
	1998	<i>Aufbruch + EVS'98 + ISSP'98</i>	535	19,6	23,6	- 4,0
	2005	<i>Saját kutatás</i>	1332	23,3	- - -	- - -
- az ördögben (abban, hogy van ördög)	1991	<i>EVS'91+ISSP '91</i>	376	9,0	15,8	- 6,8
	1998	<i>Aufbruch</i>	200	13,5	17,5	- 4,0
	2005	<i>Saját kutatás</i>	1332	19,5	- - -	- - -
- a (vallási) csodákban	1991	<i>ISSP '91</i>	192	20,9	30,3	- 9,4
	1998	<i>Aufbruch + ISSP'98</i>	336	29,8	28,4	+ 1,4
	2005	<i>Saját kutatás</i>	1332	28,0	- - -	- - -
- a kabalák segítő erejében	1998	<i>EVS'98 + ISSP'98 + RAMP</i>	557	26,8	16,4	+ 10,4
- a kézrátétellel, hit útján történő gyógyításban	1998	<i>Aufbruch + ISSP'98</i>	335	28,7	26,2	+ 2,5
	2005	<i>Saját kutatás</i>	1332	20,5	- - -	- - -
- abban, hogy a jövőmondók meg tudják mondani a jövőt	1998	<i>Aufbruch + ISSP'98</i>	335	37,9	31,3	+ 6,6
	2005	<i>Saját kutatás</i>	1332	28,4	- - -	- - -

- a horoszkópokban (hogyan a csillagok állása befolyásolja az ember sorsát)	1998	ISSP'98 + RAMP	306	49,8	64,6	- 14,8
---	------	----------------	-----	------	------	--------

Másutt, máskor, már esett szó a vallásosság formaváltásáról, a hagyománykövetésről a személyes hitre való áttérésről, a vallás „individualizálódásáról”. Itt most másról van szó. Egyfelől a vallás fölötti egyházi kontroll gyengülése, másfelől a vallással kapcsolatos közbeszéd kiterjedése magával hozza az egyházon és az eddigi hagyományon kívüli elképzelések és formák terjedését. Ez pedig azt jelenti, hogy a vallás sok olyan helyen és olyan alakban is megjelenik, amelyre eddig nem is gondoltunk. (Az új vallási formák vallási jellegét nem csak az egyházak, hanem a nem hívő vallás- és egyházkritika is megkérdőjelezi. Ez nyilvánvaló bizonyítéka annak, hogy a jelenlegi valláskritika zöme nem tud elszakadni az egyházi gondolkodásmódtól!) Az ifjúság adataiból mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy a vallás nem hanyatlik, hanem –legalábbis részben – leveti megszokott és intézményesen szabályozott alakját és ahelyett és amellet régi és új formákban terjed¹⁰¹.

(d) Világnézeti identitások és prognózisok

Mások-e egyáltalán a vallásos és a nem vallásos emberek? Úgy tűnik, hogy a fiatalság egy része bizonyos pontokon lát különbséget. A fiatalok közel egy negyede (23,0%) úgy gondolja, hogy a vallásos emberek boldogabbak, mint a nem vallásosak. Igaz a nagy többség szerint (73,5%) a világnézeti pozíció nem meghatározó az emberek boldogsága szempontjából, viszont csak igen kevesen (3,4%) vélik azt, hogy a nem vallásosak lennének a boldogabbak. Ezek az arányok általános ifjúsági közvéleményt mutatnak, azaz a nem, kor, iskolai végzettség vagy lakóhely szerint megkülönböztetett csoportokban azonosak.

Valamivel nagyobbak a társadalmi különbségek azzal a kijelentéssel kapcsolatban, hogy „a vallásos emberek becsületesebbek, mint a nem vallásosak”. Ezt is a fiatalok negyede (26,8%) állítja, míg a fordítottját (hogy a nem vallásosak lennének a becsületesebbek) jóformán senki (1,6%), de a túlnyomó többség (71,6%) szerint a becsületesség kérdésében nincs különbség vallásosak és nem vallásosak között. A vallásosak feltételezett általánosabb becsületességét inkább a fiatalabbak, a vidékiek, az érettségivel alacsonyabb végzettségűek és a férfiak (!) állítják, de a többi

csoporttól való eltérések kicsik. Az idézett két vélemény kapcsán annyi mindenesetre megkockáztatható, hogy a fiatalság egy része másnak látja a vallásos és a nem vallásos embereket, és hogy ebben a különbségtételben inkább a vallásos magatartással rokonszenveznek. Ennek tudatában érdemes megkérdezni, hogy a fiatalok önmagukat hová sorolják.

Magyarország vallási térképe, főleg ami az ifjúságot illeti, 1974-hez, vagy 1987-hez képest erőteljesen átalakult. A nem vallásosság ritkult, a vallásosság gyakoribbá lett. A rendszerváltás óta viszont a vallási-világnézeti identitások eloszlása az ifjúságban igen nagy stabilitást mutat. A fiatalok mintegy 57 százaléka mondja magát vallásosnak, 34-37 százaléka nem vallásosnak. A két nagy csoporton belül vannak a határozottabban elkötelezettek. Egyfelől „az egyház tanítását követő módon” vallásos a magyar fiatalok 9-11 százaléka, másfelől határozottan más meggyőződése miatt nem vallásos az ifjúság 5-12 százaléka (18. tábla). Az utóbbi adat erőteljesebben ingadozik, talán a határozottan nem vallásos identitás kevésbé egyértelmű meghatározottságára utalva. A határozatlanok viszonylag alacsony és talán csökkenő aránya pedig a világnézeti tudatosság és polarizáció jele.

18. tábla

Az ifjúság megoszlása világnézeti identitása szerint, - 1974-2005 közötti hat időpontban (százalékban)

Az adat éve	1974		1987	1998	2000	2004	2005
Korcsoport (év)	13-15 éves vidéki	15-29 éves dolgozó vidéki	15-29 éves	18-29 éves	15-29 éves	15-29 éves	15-29 éves
Kutatás:	<i>Ifjúsági Lapkiadó</i>		<i>KISZ KB Ifjúság-kutató</i>	<i>Aufbruch</i>	<i>Ifjúság 2000</i>	<i>Ifjúság 2004</i>	<i>Saját kutatás</i>
N=	198	278	995	200	8004	8000	1694
Vallásos vagyok, az Egyház tanítását követem	29,8	5,8	8,0	9,5	10,4	9,5	11,3
Vallásos vagyok a magam módján	26,8	32,0	25,1	47,5	46,2	48,4	45,7
Nem tudom megmondani, vallásos vagyok-e vagy sem	15,1	8,6	17,9	12,0	5,8	3,8	6,6
Nem vagyok vallásos	12,6	23,0	34,4	21,5	27,7	24,5	29,4
Nem vagyok vallásos, határozottan más a meggyőződésem	15,7	29,9	13,9	9,5	7,5	12,7	4,8
Nem tudja eldönteni és	--	0,7	0,7	--	2,6	1,1	2,2

adathiány							
-----------	--	--	--	--	--	--	--

Mindezek után az is kérdés, hogy az ifjúság a vallási változásokat, az állítólagos elvallástalanodást, vagy az állítólagos vallási fellendülést hogyan ítéli. 1998-ban két egymástól független és különböző nemzetközi hálózatok keretében folytatott vizsgálat jutott azonos eredményre. Mindkettő szerint a magyar népesség egészében s ezen belül az ifjúságon belül is a többség az előző tíz évről beszélve a vallásosság terjedését tapasztalta és egyikük hasonló mód, bár kevésbé markánsan a következő tíz évre is vallási fellendülést prognosztizált. Ehhez képest az ifjúsági közvélemény 2005-re elmozdult. A 20-24 éves korcsoport többsége immár mind vissza mind előre tekintve csökkenést diagnosztizál. A 25-29 évesek többsége ugyan továbbra is a vallásosság terjedéséről beszél, de ez a többség hajszálvékonyra fogyott. A legfiatalabb korcsoport (amely az előző vizsgálatokban nem volt képviselve) jelentős többsége pedig mind hátra, mind előre tekintve a vallásosak számának csökkenését feltételezi (19. tábla). A vallási fellendüléssel kapcsolatos közhiedelem a legfiatalabbaktól kiindulva megtört, sőt ellenkezőjébe váltott.

19. tábla

A vallásos emberek létszámváltozásának az előző 10 évre visszatekintő és a következő 10 évre előretekintő feltételezése, különböző ifjúsági korcsoportokban, 1998-ban és 2005-ben (százalékban)

Az adat éve:		1998				2005		
Kutatás:		<i>Aufbruch</i>		<i>RAMP</i>		<i>Saját kutatás</i>		
Korcsoport (év):		18-24	25-29	18-24	25-29	15-19	20-24	25-29
(N=)		118	99	138	79	451	599	644
Az előző 10 évben	csökkenés	24,6	11,1	28,3	24,1	44,5	37,6	27,6
	növekedés	55,1	64,6	57,3	56,9	21,0	31,6	38,3
	stagnálás	12,7	20,2	14,5	19,0	16,6	17,9	21,3
	nem tudja	6,9	4,0	- -	- -	18,0	12,9	12,8
Növekedés – csökkenés		+ 30,5	+ 53,5	+ 29,0	+ 32,8	– 23,5	– 6,0	+ 10,7
A következő 10 évben	csökkenés	24,6	18,2	- -	- -	44,5	37,3	26,7
	növekedés	41,5	50,5	- -	- -	16,0	23,1	27,0
	stagnálás	20,3	25,3	- -	- -	19,9	23,7	26,8
	nem tudja	12,8	6,1	- -	- -	20,5	15,9	19,6
Növekedés – csökkenés		+ 16,9	+ 32,3	- -	- -	– 28,5	– 14,2	+ 0,3

Az utóbbi három évtized adatai határozottan bizonyítanak néhány tényre, és lehetővé tesznek néhány értelmező hipotézist és előrejelzést. A legfontosabb tényyszerű megfigyelések:

- a vallással szembeni rokonszenv, a vallási identifikáció és általánosan az ifjúsági vallásosság látható erősödése;
- a vallási ismeretszint emelkedése;
- az egyházas mellett a „maga módján” vallásosság túlsúlya;
- a hagyományos keresztény hiten és vallásgyakorlaton kívüli vallási elemek terjedése; ám ugyanakkor
- a határozottan nem istenhívők és talán nem is nem kereszteltek arányának az ifjúság körülbelül egy harmada körüli, a minden vallásgyakorlattól távol maradóknak az ifjúság felénél való stabilizálódása.

A tényadatok magyarázatában a legfontosabb tényezők alighanem

- a világnézeti szabadságnak a megnyílása a rendszerváltás óta,
- a vallás téma gyakori vitatása a politikában, a médiában és általánosabban a társadalmi nyilvánosságban,
- az egyházak lehetőségeinek bővülése és tevékenységük erősödése és nem utolsósorban
- a meggyorsuló és az ifjúságot különösen érintő modernizáció s vele együtt a hagyományos társadalom és a megszokásból élő vallásosság szokásrendjének bomlása.

A rendszerváltás, illetve a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulója világnézeti szempontból egyszeri jelentős töréshez vezetett. Ezen túlmenően mára már áttekinthetőek a rendszerváltás utáni fejlődés egyes fontosabb tendenciái. Ez utóbbiak ismeretében feltételezhető a városi ifjúsági vallásosság további lassú erősödése. Falusi viszonyok között kérdés, hogy a vallási erősödés ki tudja-e egyensúlyozni a modernizációval járó életforma váltásból adódó hagyománybomlást. Itt tehát a jövő világnézeti szempontból kétesélyes. Mind falun, mind városon kérdéses továbbá, hogy a hagyományos nagy egyházak a vallásosság mekkora részét lesznek képesek integrálni, s mekkora része kerül azokon kívülre (miközben az ún. kisegyházak jelentősége mind számszerűen, mind modellértéküket tekintve inkább csekély).

Irodalom:

Aracic, Pero – Crpic, Gordan – Nikodem, Krunoslav: Vjerska situacija u Hrvatskom tranzicijskom drustvu prema istrazivanju „Aufbruch” (2000) *Vjesnik Dakovacke i Srijemske Biskupije*. 12. 775-815.o.

Bellah, Robert N. (1970) *Beyond Belief. Essays on Religion in a Post-Traditional World*. New York, Harper & Row.

Bociurkiw, Bohdan R. – Strong, John W. szerk. (1975) *Religion and Atheism in the USSR and Eastern Europe*. London, Macmillan.

Borowik, Irena szerk. (1999) *Church-State Relations in Central and Eastern Europe*. Kraków, Nomos.

Borowik, Irena – Babinski, Grzegorz szerk. (1997) *New Religious Phenomena in Central and Eastern Europe*. Kraków, Nomos.

Borowik, Irena – Tomka Miklós szerk. (2001) *Religion and Social Change in Post-Communist Europe*. Kraków, NOMOS

Bruszt László (1989) „Without us but for us”? Political orientation in Hungary in the period of late paternalism. In: Somlai Péter szerk. *Changing Values in Hungarian Society. Research Review on Hungarian Social Sciences Granted by the Government '89.2.* 59-80.o.

Dupuy, André (1980) *La diplomatie du Saint Siege*. Paris, Tequi

Ester, Peter – Halman, Loek – de Moor, - Ruud szerk. (1994) *The Individualizing Society*. Tilburg, Tilburg University Press.

Gereben Ferenc – Tomka Miklós (2000) *Vallásosság és nemzettudat. Vizsgálódások Erdélyben*. Budapest, JTMR Kerkai Jenő Egyházzsociológiai Intézet.

Gönner, Hannes (1996) *Die Stunde der Wahrheit*. Frankfurt, Peter Lang.

Greeley, Andrew (1994) *A Religious Revival in Russia. Journal for the Scientific Study of Religion* 33. 253-272.o.

Grubisic, Ivan (1997) ed. *Crkva i drzava u drustvima u tranziciji*. Split, Knjiznica Dijalog

Halman, Loek (2001) *The European Values Study. A Third Wave*. Tilburg, WORC – Tilburg University.

Hankiss Elemér (1990) *East European Alternatives*. Oxford, Clarendon Press.

Inglehart, Ronald (1989) *Cultural Change*. Princeton, Princeton University Press.

Inglehart, Ronald (1997) *Modernization and Postmodernization*. Princeton, Princeton University Press.

Kotiranta, Matti szerk. (2000) *Religious Transition in Russia*. Helsinki, Kikimora Publications.

Luckmann, Thomas (1967) *The Invisible Religion*. New York, Macmillan

Luxmoore, Jonathan – Babiuch, Jolanta (1999) *The Vatican and the Red Flag*. London – New York, Geoffrey Chapman

Maslauskaite, Ausra – Navickas, Andrius (1999) *Religion und Kirche in Litauen*. In: Tomka, Maslauskaité, Navickas, Tos, Potocnik (1999) 135-232.o.

Nielsen, Niels (1991) *Revolutions in Eastern Europe*. New York, Maryknoll.

O'Grady, Desmond (1995) *The Turned Card. Christianity before and after the Wall*. Leominster, Dove.

Pollack, Detlef (1998) *Einleitung. Religiöser Wandel in Mittel- und Osteuropa*. In: Pollack, Borowik, Jagodzinski (1998), 9-52.o.

- Pollack, Detlef – Borowik, Irena – Jagodzinski, Wolfgang szerk. (1998) Religiöser Wandel in den postkommunistischen Ländern Ost- und Mitteleuropas. Würzburg, Ergon.
- Prudky, Libor – Aracic, Pero, – Nikodem, Krunoslav – Sanjek, Franjo – Zdaniewicz, Witold – Tomka Miklós (2001) Religion und Kirchen in Ost(Mittel)Europa: Tschechien, Kroatien, Polen. Ostfildern, Schwabenverlag.
- Roof, Wade, Clark - Carrol, Jackson W. - Roozen, David A.. szerk. (1995) The Post-War Generation and Established Religion. Cross Cultural Perspectives. Boulder, Westview.
- Spieker, Manfred (1992) Vom Sozialismus zum demokratischen Rechtsstaat. Paderborn, Schöningh.
- Spohn, Willfried (1998) Religion und Nationalismus: Osteuropa im westeuropäischen Vergleich. In: Pollack, Borowik, Jagodzinski (1998), 87-120.o.
- Stehle, Hansjakob (1993) Gehemdiplomatie im Vatikan. Die Päpste und die Kommunisten. Zürich, Benziger
- Tomka Miklós (1995) Európa változó (?) értékrendje. *Mérleg* 1995. 3. 333-343.o.
- Tomka Miklós (1991) Secularization or Anomy? *Social Compass* 38.1.93-102.o.
- Tomka Miklós (1996) Changes in the Structure of Denominations in East and Central Europe. *Review of Sociology of the Hungarian Sociological Association. Special Issue* 88-103.
- Tomka Miklós (1999) Religion und Kirche in Ungarn nach dem Ende des Kommunismus. In: Tomka, Zulehner (1999) 21-133.o.
- Tomka Miklós – Zulehner, Paul M. (1999) Religion in den Reformländern Ost(Mittel)Europas. Ostfildern, Schwabenverlag.
- Tomka Miklós – Zulehner, Paul M. (2000a) Religion im gesellschaftlichen Kontext Ost(Mittel)Europas. Ostfildern, Schwabenverlag.
- Tomka Miklós – Zulehner, Paul M. szerk. (2000b) Religion During and After Communism. London, SCM Press, (Concilium 2000.3.)
- Tomka Miklós – Maslauskaitė, Ausra – Navickas, Andrius – Tos, Niko – Potocnik, Vinko (1999) Religion und Kirchen in Ost(Mittel)Europa: Ungarn, Litauen, Slowenien. Ostfildern, Schwabenverlag.
- Tos, Niko et al. (1999) Podobne o cerkvi in religiji (na Slovenskem v 90-ih). Ljubljana FDV-IDV, Center za raziskovanje javnega mnenja in množicnih komunikacij.
- Tos, Niko – Potocnik, Vinko (1999) Religion und Kirche in Slowenien. In: Tomka, Zulehner, (1999) 233-357.
- Zdaniewicz, Witold – Zembrzuski, Tadeusz szerk. (2000) Kościół i religijność Polaków 1945-1999. Warszawa, Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego SAC.
- Zulehner, Paul M. szerk. (1994) Kirchen im Übergang in freiheitliche Gesellschaften. Wien, Pastorales Forum.
- Zulehner, Paul M. – Denz, Hermann (1993) Wie Europa lebt und glaubt I-II. Düsseldorf, Patmos.

Jegyzetek

¹ A vallásosságnak az elmúlt évtizedben történt terjedését a felnőtt népesség 63,3 %-a, hanyatlását 16,5 %-a állítja. A következő évtizedre az emberek 51,2 %-a várja a vallásosság további terjedését, 20,6 % számít a vallásos emberek létszámának csökkenésére. (Az "Aufbruch" kutatás 1998. évi adata, N=1000, lebonyolító intézet: GfK Hungary.)

² Yinger, Milton J: Religion, Society and the Individual. New York, Macmillan 1957.

Poulat, Émile: L'Église c'est un monde. Paris, Cerf 1986.

³ Egy találó megjegyzés szerint az ördög is tudja, hogy van Isten, de elutasítja, szembehelyezkedik vele és ezért igazán nem lenne helyes vallásos "hívő"-nek tartani. V.ö: Emmánuel nővér: Medjugorje, a kilencvenes évek. Homokkomárom, Nyolc Boldogság Katolikus Közösség 1999. 86.o.

⁴ Berger, Peter L: The Sacred Canopy. Garden City, Doubleday 1967.

⁵ Tomka Miklós – Goják János (szerk.): Az egyház társadalmi tanítása. Dokumentumok. Budapest, Szent István Társulat 1993.

⁶ Assmann, Jan: A kulturális emlékezet. Budapest, Atlantisz 1999., Assmann, Jan: Religion und kulturelles Gedächtnis. München, C.H.Beck, 2000.

⁷ Huber, Stefan: Dimensionen der Religiosität. Freiburg, Huber 1996.

⁸ Tomka Miklós: Európa változó (?) értékrendje. Mérleg 1995. 3. 333-343.o.

⁹ v.ö. az EVS honlapját: [http:// evs.kub.nl](http://evs.kub.nl)

¹⁰ Abramson, Paul R. - Inglehart, Ronald: Value Change in Global Perspectives. Ann Arbor, University of Michigan Press 1995.

Ester, Peter - Halman, Loek - de Moor, Ruud (szerk.): The Individualizing Society. Tilburg, Tilburg University Press 1994.

Halman, Loek: The European Values Study: A Third Wave. Tilburg, WORC Tilburg University 2001.

Inglehart, Ronald: Modernization and Postmodernization. Princeton, Princeton University Press 1997.

Pettersson, Thorleif - Riis, Ole (szerk.): Scandinavian Values. Uppsala, Acta Universitatis Upsaliensis 1994.

Riffault, Hélène (szerk.): Les valeurs des français. Paris, PUF 1994.

Zulehner, Paul M. - Denz, Hermann: Wie Europa lebt und glaubt. Düsseldorf-Wien, Patmos 1993.

¹¹ Ilyenek: az "ISSP1991", az "Aufbruch1997-1998", a "Religious and Moral Pluralism1998" és az "ISSP1998".

¹² Ezt legjobban a szekularizációs "elméletről" írott könyvek bizonyítják. V.ö. pl:

Blumenberg, Hans: Säkularisierung und Selbstbehauptung. Frankfurt, Suhrkamp 1974.,

Martin, David: A General Theory of Secularization. New York, Harper and Row 1978.,

Tschannen, Olivier: Les théories de la sécularisation. Paris-Genf, DROZ 1992.

¹³Iannaccone, Lawrence R.: The Consequences of Religious Market Structure. *Rationality and Society* 3.évf., 1991.2.156-177.,

Iannaccone, Lawrence R.: Voodoo Economics? Reviewing the Rational Choice Approach to Religion. *Journal for the Scientific Study of Religion* 34. évf. 1995.1.76-89.

Stark, Rodney - Iannaccone, Lawrence R.: A Supply-Side Interpretation of the "Secularization" of Europe. *Journal for the Scientific Study of Religion* 33. évf., 1995.3.230-252.

Young, Lawrence A. (szerk.): Rational Choice Theory and Religion. New York, Routledge 1997.

¹⁴ Például az "Európai Értékrend Vizsgálat" adatai szerint.

¹⁵ Casanova, José: Public Religions in the Modern World. Chicago-London, Chicago University Press 1994.

¹⁶ Berger, Peter A: Individualisierung. Opladen, Westdeutscher 1996.

Ester, Peter - Halman, Loek - de Moor, Ruud (szerk.): The Individualizing Society. Tilburg, Tilburg University Press 1994.

Friedrichs, Jürgen (szerk.): Die Individualisierungs-These. Opladen, Leske+Budrich 1998.

Gabriel, Karl (szerk.): Religiöse Individualisierung oder Säkularisierung. Gütersloh, Chr. Kaiser Gütersloher Verlagshaus 1996.

Kippele, Flavie: Was heisst Individualisierung? Opladen-Wiesbaden, Westdeutscher 1998.

¹⁷ Hankiss Elemér: Diagnózisok. Budapest, Magvető 1982., valamint u.ő: Kelet-európai alternatívák. Budapest, Közgazdasági és Jogi 1989.

¹⁸ Kopp Mária - Skrabski Árpád: Magyar lelkiállapot. Budapest, Végeken Alapítvány 1992.

¹⁹ A "Religious and Moral Pluralism" kutatás adata (N= 1000, lebonyolító intézmény: Szonda-Ipsos)

²⁰ Greinacher, Norbert: L'évolution de la pratique religieuse en Allemagne apres la guerre. *Social Compass* 10.évf., 1963. 4. 345-355.o.

²¹ Tomka Miklós: A vallási önbesorolás és a társadalmi rétegződés. *Szociológia* 1977.4.522-536., u.ő: Vallás és társadalmi rétegződés. *Magyar Tudomány* 1979.1. 11-20., u.ő: A vallásos önjellemzés néhány tendenciája. *Világosság* 21.évf., 1980. 6. 360-366.

Bálint B. András: Mint a szarvas a folyóvizekre. Budapest, Magvető 1985.,

Szántó János: Vallásosság és társadalmi rétegződés. In: Lovik Sándor - Horváth Pál (szerk.): Hívők, egyházak ma Magyarországon. Budapest, MTA Filozófiai Intézet 1990. 158-183.

²² Fischer György: A "közszolgálati" médiumok és a vallásos közönség. *Vigilia* 1997.3. 192-198.

²³ Hegedüs Rita: A vallásosság alakulása Magyarországon a kilencvenes évek kutatásainak tükrében. (Budapest, 2000., Kézirat, doktori disszertáció a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen.)

²⁴ Champion, Françoise - Lambert, Yves: De la religion chez les 12-15 ans. In: Lambert, Yves - Michelat, Guy (szerk.): Crépuscule des religions chez les jeunes? Paris L'Harmattan 1992. 65-92.o.,

Földvári Mónika - Rosta Gergely: A modern vallásosság megközelítési lehetőségei. *Szociológiai Szemle* 1998. 1. 117-138.o.

Lambert, Yves: La religion: un paysage en pleine évolution. In: Riffault, Hélène i.m. 123-162.o.

Zulehner, Paul M. - Denz, Hermann i.m.,

²⁵ Tomka Miklós - Zulehner, Paul M: Religion in den Reformländern Ost(Mittel)Europas. Ostfildern, Schwabenverlag 1999. 170-173.o.

²⁶ Földvári (Tróbert) Mónika: A vallásosság típusai Magyarországon. Budapest, Budapesti Közgazdasági Egyetem 1996 (Kézirat, diplomamunka.)

²⁷ Érdekes kiegészítő adatot kínál az "International Social Survey Programme, ISSP" 1998. évi adatfelvétele (N=984, lebonyolító intézmény: TÁRKI). Arra a kérdésre, hogy "Mit tenne Ön akkor, ha egy olyan jogszabályt vezetnének be, amely ellentétes az Ön vallási meggyőződésével és vallásának tanaival?", a következő válaszok jöttek: nincs vallási meggyőződése: 18,7 %; betartaná a jogszabályt: 39,6 %; nem tudja így általánosságban eldönteni: 7,7 %; nem tartaná be a jogszabályt: 33,7 %.

²⁸ Az összehasonlításba bevont intézmények, amelyek értékelésének átlagához az egyház értékelését viszonyítottuk, a következők voltak: az országgyűlés, a közigazgatás, az igazságszolgáltatás, az egészségügyi rendszer, a társadalombiztosítás, az oktatási rendszer, a sajtó, a szakszervezetek, a rendőrség és a fegyveres erők.

²⁹ A "bizalmat" négy-fokozatú skálán mértük, ennek értékei: 1 = nagyon bízik benne; 2 = bízik benne; 3 = nem nagyon bízik benne; 4 = egyáltalán nem bízik benne. Az összehasonlításhoz átlagértékeket számoltunk.

³⁰ Bruszt László: "Without us, but for us?" Political orientation in Hungary in the period of late paternalism. in: Somlai Péter (szerk.): Changing Values in Hungarian Society. *Research Review* 1989.2. Budapest 1989. 59-79.o.,

Bruszt László- Simon János: A lecsendesített többség. Budapest, Társadalomtudományi Intézet 1990.

Hankiss Elemér: Keleteurópai alternatívák. i.m.

³¹ Edmund Wnuk-Lipinski lengyel politologus ezt "az egyház helyettesi funkciójának" nevezi. (Tygodnik Powszechny 1997.1.5.). Idézi Wolfgang Grycz, Wolfgang: Vor der

Heimreise Johannes Pauls II.: In was für ein Polen kommt der Papst? *Ost-West Informationsdienst* 193. 1997. 26-40.o.

³² Vásárhelyi Mária: Rendszerváltás alulnézetben. Budapest, Pesti Szalon 1995. 150.o.

³³ Forrás: 1985-1989: Bruszt László - Simon János i.m., 1991-1994: Vásárhely Mária i.m., 1991-1999: "Európai Értékrend Vizsgálat".

³⁴ Az összehasonlított társadalmi intézmények a következők voltak: az országgyűlés, az önkormányzatok, a szakszervezetek, a fegyveres erők, a rendőrség, az oktatási rendszer, a jogrendszer, a társadalombiztosítás, a sajtó és az egyházak. A 3. ábrán csak öt társadalmi intézmény szerepel, mert csak ezek azok, amelyek a három kutatástípus (illetve a hét adatfelvétel) legtöbbszörében szerepeltek.

³⁵ Az adat értelmezéséhez azonban tudni kell a felvételi utasítást. Eszerint "Mindenki azt a vallást tartozik megjelölni, amelyben anyakönyvelve (sic!) van, kivéve ha vallásfelekezete a törvényes előírások szerint megváltozott."

³⁶ Itt a vizsgálati kérdés az volt: "Milyen vallási felekezetben keresztelték meg, vagy jegyezték be?" V.ö: A vallási élet Magyarországon 1992-ben (Előzetes adatok). Budapest, Központi Statisztikai Hivatal 1993.

³⁷ 1984. és 1985. évi katolikus anyakönyvi adatok szerint a katolikus keresztelesek száma 26,96 százalékkal kevesebb volt, mint a nominálisan katolikus szülőktől született gyermekek száma. V.ö: Tomka Miklós: A magyarországi katolicizmus statisztikája és szociológiája. In: Turányi László (szerk.): Magyar Katolikus Almanach II. Budapest, Szent István Társulat 1988. 510-577., főleg 550.o.

³⁸ "Aufbruch" kutatás (N=1000., lebonyolító intézmény: GfK Hungary)

³⁹ "Religious and Moral Pluralism" kutatás (N=1000, lebonyolító intézmény: Szonda-Ipsos)

⁴⁰ "International Social Survey Programme 1998" kutatás (N= 984, lebonyolító intézmény: TÁRKI)

⁴¹ "Európai Értékrend Kutatás" (N=1000, lebonyolító intézmény: Szonda-Ipsos)

⁴² Kozma Tamás - Nagyn Péter Tibor - Szigeti Jenő - Tomka Miklós: Felekezeti megoszlás Magyarországon. Zárótanulmány. (A Művelődési és Köznevelési Minisztérium megrendelésére végzett kutatás. Budapest, Oktató Kutató Intézet 1994., főleg 29.o.

⁴³ Tomka Miklós: Felekezeti különbségek a közvéleményben. In: Szabó Lajos - Tomka Miklós - Horváth Pál (szerk.): "...és akik mást hisznek?" Hívek és egyházak egymásról. Budapest, Balassi 2000. 32-52.o., főleg a 38. és 47.o.

Az 1992. évi "Felekezet" kutatás (N=1381, lebonyolító: Gallup Hungary) kérdést tett fel arról, hogy mely egyházakat tekintik az emberek "hasznos"-nak, illetve "káros"-nak. Az utóbbi kategóriában igen kis arányban említették a katolikus (1,8%), a református (0,3%), az evangélikus egyházat (0,5%), illetve az izraelita közösséget (0,7%). Nagyságrendileg nagyobb (30,9%) valamely nem történeti egyház említése. A nem történeti egyházak közül egyet vagy többet "károsnak" minősített az evangélikusok 28,8; a katolikusok 29,7; a felekezeten kívüliek 31,2 és a reformátusok 35,7 százaléka.

⁴⁴ Tomka Miklós: A felekezeti struktúra változása Kelet- és Közép-Európában. *Szociológiai Szemle* 1996. 1. 157-173.o.

⁴⁵ Horányi Özséb (szerk.): Az egyház mozgástereiről a mai Magyarországon. Budapest, Vigilia 1997.

⁴⁶ 1991-ben a felnőtt népesség 77,6 %-a, 1993-ban 65,7 %-a mondta, hogy "az egyházaknak részt kell venniük az embereket foglalkoztató szociális problémák csökkentésében" (a Magyar Közvéleménykutató Intézet 1991. évi "Szonda2" kutatása szerint /N=1000/, illetve az Oktatókutató Intézet 1992. évi "Felekezetkutatás"-a szerint /N=1382, lebonyolító intézet: Gallup Hungary/). A későbbi kutatási eredmények ezzel egyeznek.

⁴⁷ Horányi Özséb i.m., 137-140.o.

⁴⁸ A "Religious and Moral Pluralism" kutatás 1988. évi adata (N=1000, lebonyolító intézmény: Szonda-Ipsos)

⁴⁹ u.o.

⁵⁰ Kaufmann, Franz-Xaver: Religion und Modernität. Tübingen, Mohr 1989.

Nelson, Benjamin: Der Ursprung der Moderne. Frankfurt, Suhrkamp 1977.

⁵¹ Horányi i.m. 144.o.

⁵² "Felekezetkutatás" (1992., N=1382, lebonyolító intézet: Gallup Hungary/).

⁵³ "Aufbruch" kutatás (1998, N=1000., lebonyolító intézmény: GfK Hungary)

⁵⁴ "Felekezetkutatás" (1992., N=1382, lebonyolító intézet: Gallup Hungary/).

⁵⁵ Igazságosabb és testvériesebb világot! A Magyar Katolikus Püspöki Kar körlevele a hívekhez és minden jóakarátú emberhez a magyar társadalomról. Budapest, Magyar Katolikus Püspöki Kar 1996. reprint in: Kurtán Sándor - Sándor Péter - Vass László (szerk.): Magyarország Politikai Évkönyve 1996-ról. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány 1997. 810-841.o.

⁵⁶ A 'láthatatlan vallás' elmélet szerint az intézményesen rögzített hitrendszerek és vallási közösségi formák a plurális modern társadalmakban – azok differenciáltsága és mobilitása miatt - kevésbé tudnak megmaradni, de a hagyományos vallások világnézeti és szimbólumrendszere tovább él a profán kultúra és társadalom gyakorlatában (Luckmann 1967)

⁵⁷ Az EVS 1981. évi felvételében Magyarország és Oroszország, az EVS 1990. felvételében Magyarország mellett 12 volt szocialista ország, az EVS 1999. évi felvételében Magyarország és 13 egyéb kelet-közép-európai ország; a WVS 1995-1997. évi felvételében Magyarország mellett 20 kelet-közép-európai ország, az ISSP 1991. évi kutatásában még három, az 1998. évi kutatásában még hét volt szocialista ország, a RAMP munkáiban régiókból Magyarország és Lengyelország vett részt.

⁵⁸ Éspedig: Kelet-Németországban (illetve az NSZK Keleti Tartományában), Lengyelországban és Litvániában, Csehországban, Szlovákiában, Ukrajnában (megkülönböztetve Nyugat Ukrajnát /Galiciát/ és Ukrajna egyéb részeit), Magyarországon, Romániában (illetve itt csupán Erdélyben), Szlovéniában és Horvátországban.

⁵⁹ Nyomatékosan hangsúlyozni kell azonban, hogy amikor 'egyházakról' esik szó, nem csak a szervezetre és a klérusra, hanem a hívek tömegeire, aktivitására,

közösségeire, mindennapi életére és kultúrájára is kell gondolni. A politikai szerep tehát nem csak ellenzéki akciókban, hanem sokkal inkább a hivatalos elvárásokkal ellentétes gondolkodás és életmódban, azaz a központosított pártállam rendszernek a társadalmi gyakorlat oldaláról történő gyengítésében keresendő.

⁶⁰ Itt és a következőkben, az összehasonlítás alapját képező országlista nem a jelen szerző önkényes válogatásának eredménye, hanem az idézett kutatásban ezek az országok szerepeltek.

⁶¹ Spohn, Wilfred: Religion und Nationalismus: Osteuropa im westeuropäischen Vergleich. In: Pollack, Detlef - Borowik, Irena - Jagodzinski, Wolfgang (szerk.): Religiöser Wandel in den postkommunistischen Ländern Ost- und Mitteleuropas. Würzburg, Ergon 1998. 87-120.o.

⁶² Tomka - Zulehner: Religion im gesellschaftlichen Kontext... id.mű. 49-62.o.

⁶³ Hankiss Elemér: Diagnózisok. Budapest, Magvető 1982., valamint u.ő: Kelet-európai alternatívák. Budapest, Közgazdasági és Jogi 1989.

⁶⁴ Pollack, Detlef: Einleitung. Religiöser Wandel in Mittel- und Osteuropa. In: Pollack, Detlef - Borowik, Irena - Jagodzinski, Wolfgang (szerk.): Religiöser Wandel in den postkommunistischen Ländern Ost- und Mitteleuropas. Würzburg, Ergon 1998. 9-52.o.

⁶⁵ Tomka Miklós: A felekezeti struktúra változása Kelet- és Közép-Európában. Szociológia 1996.1.157-173.o.

⁶⁶ Gereben Ferenc - Tomka Miklós: Vallásosság és nemzettudat. Budapest, Kerkai Jenő Egyházzsociológiai Intézet 2000.

⁶⁷ u.o

⁶⁸ Az adatok az Aufbruch-kutatásból és a hozzá kapcsolódóan Gereben Ferencsel közösen a határon kívüli magyarság körében végzett 1998-1999. évi kutatásból származnak. Az esetenként reprezentatív mintákon megkérdezett magyarok száma Magyarországon 1066, Erdélyben 1182, a Felvidéken 841, Kárpátalján 497 fő volt. A bemutatott besorolás alapjául a következő kérdés szolgált: "Függetlenül attól, hogy jár-e templomba, vagy sem, hogyan jellemezné önmagát, hogy kifejezetten vallásos, vagy valamennyire vallásos, vagy sem nem vallásos, sem nem nem-vallásos vagy valamennyire nem-vallásos, vagy kifejezetten nem vallásos?"

⁶⁹ Az alábbi megállapítások az 1997-1998. évi Aufbruch-kutatás empirikus eredményei. V.ö:Tomka, Miklós - Zulehner, Paul M: Dio dopo il comunismo. La Chiesa a la società nell'Europa dell'Est. Il Regno 2000.7.

⁷⁰ A szekularizációról folyó vita lényegéről és irodalmáról lásd egyéb írásaimat: A szekularizációs hipotézis. Szociológia 1989.2. 109-125.o. és A szekularizációról – pro és kontra. Lelkipásztor 2002. 3.

⁷¹ Wilson, Bryan: Religion in Sociological Perspective. Oxford, Oxford University Press 1982.

⁷² Kuhn, Thomas S: A tudományos forradalmak szerkezete. Budapest, Gondolat 1984.

⁷³ Abramson, Paul R. - Inglehart, Ronald: Value Change in Global Perspective. Ann Arbor, Michigan University Press 1995.

⁷⁴ Roof, Wade Clark – Carroll, Jackson W. – Roozen, David A (szerk.): The Post-War Generation & Establishment Religion. Boulder, Westview Press

⁷⁵ Huntington, Samuel P.: A civilizációk összecsapása és a világrend kialakulása. Budapest, Európa 1998.

⁷⁶ Inglehart, Ronald: Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies. Princeton, Princeton University Press 1997.

⁷⁷ 17 nyugat-európai ország – a népességszámmal súlyozott – átlaga. Az összesítésben Görögországon és Törökországon kívül minden nagyobb ország szerepel. Az átlag nem tartalmazza viszont Luxemburg, Málta, Ciprus és (Izland kivételével) a náluk kisebb országok adatait.

⁷⁸ Geertz, Clifford: A vallás mint kulturális rendszer. In: u.ő: Az értelmezés hatalma. Budapest, Századvég 1994. 63-103.

⁷⁹ Riesman, David: A magányos tömeg. Budapest, Közgazdasági és Jogi 1983.

⁸⁰ Francis, Leslie J. and Yaacov J. Katz (szerk.): Joining and Leaving Religion: research perspectives. Leominster: Gracewing 2000., valamint

Roof, W.C. – W. McKinney: American mainline Religion: its changing shape and future. Journal for the Scientific Study of Religion 1987, 23: 202-205.

⁸¹ Roozen, David A.: Church Dropouts: Changing Patterns of Disengagement and Re-Entry. Review of Religious Research 1980, 21 (Supplement): 427-450.

⁸² Lamb, Christopher – Bryant, M. Darrol (szerk.): Religious Conversion. London-New York, Cassell 1999.

⁸³ Gabriel, Karl (szerk.): Religiöse Individualisierung oder Säkularisierung. Gütersloh, Chr.Kaiser Gütersloher 1996., valamint: Zulehner, Paul M. et. al.: Vom Untertan zum Freiheitskünstler. Wien, Herder 1993.

⁸⁴ Varga, Iván: Soziologische Untersuchungen der Religiosität der Jugend. In: Klohr, Olof (szerk): Religion und Atheismus Heute. Berlin, Deutscher Verlag der Wissenschaften 1966. 168-176.o.

⁸⁵ Varga, Iván: Hungary. 277-294.o, In: Mol, Hans (szerk): Western Religion. Hága, Mouton 1972. 283.o.

⁸⁶ lásd még: Varga, Iván: La sécularisation de la jeunesse hongroise. Archives de Sociologie des Religions 1967.23. 45-63.o., valamint: Varga Iván: Ifjúság, vallásosság, szekularizáció. Világosság 1968.2. Melléklet, továbbá: Ön például istenhívő? Ivanics István interjúja Varga Ivánnal. Magyar Ifjúság 1968.12. 10.o.

⁸⁷ Tardos Róbert: Az „Ifjúság” vizsgálat időmérleg alaptáblái és módszertani dokumentációja. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont Módszertan 1973. IV.évf.20. 11.o.

⁸⁸ Bánáti Ferenc: Az ifjúság világképéről. 144-166.o. In: Schiffer Péter – Soltész Anikó (szerk): KISZ – ifjúság – társadalom. Budapest, Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó 1986.

⁸⁹ Gábor László: Helyzetkép a világnézeti nevelésről. Általános iskolai tanárok véleményei. Világosság 1986.6. 364-370.o.

⁹⁰ Jóri János: A vallásszociológiai kutatások elméleti előfeltevései. A mai magyar értelmiségi ifjúság valláshoz való viszonya. 215-233.o In: Kónya István (szerk): A marxizmus valláselmélete és a hallgatók materialista világnézeti nevelése. Budapest, k.n. 1985.. 233.o.

⁹¹ Tomka Miklós: A mai fiatalok és a vallás vidéken. Budapest, Ifjúsági Lapkiadó Vállalat 1976; Tomka Miklós A vallási kultúra maradványai a vidéki fiatalok körében. *Pedagógiai Szemle* 1977.1. 10-21.o. Vestiges de culture religieuse dans la jeunesse provinciale de Hongrie. *Lumen Vitae* 1977.4. 493-512.o. A változó vallás mérésének problémái. *Magyar Pszichológiai Szemle* 1977.4. 363-376.o. Remnants of a Religious Culture among the Provincial Youth of Hungary. *Lumen Vitae* 1978.1. 79-96.o.

⁹² Tomka Miklós: Religiosität und Entchristlichung der Jugend. 339-370.o. In: Nembach, Ulrich (szerk): Jugend und Religion in Europa. Frankfurt/Main, Peter Lang 1987. Tomka Miklós: Terjed-e a vallásosság és a hit a fiatalok körében? A Rádió 1987. április 24-i interjúja. *Vigilia* 1987.8. 568.o. utánközlés in: Györffy Miklós: Bagoly nappal. Budapest, Idegenforgalmi Propaganda és Kiadó Vállalat. 1988. 23-24.o.; Molnár Adrien – Tomka Miklós: Ifjúság és vallás. *Népművelés* 1988.8. 17-20.o. Molnár Adrien – Tomka Miklós: Ifjúság és vallás. *Világosság* 1989.4. 246-256.o., utánközlés in: Lovik Sándor – Horváth Pál (szerk): Hívők, egyházak ma Magyarországon. Budapest, MTA Filozófiai Intézet 1990. 184-213.o.-. utánközlés in: Ifjúsági találkozó. Népstadion 1991. aug. 19. Budapest, Magyar Katolikus Püspöki Kar Pápalátogatást Előkészítő Országos Irodája 1991. 51-89.o. Youth and Religion in Hungary. *Religion in Communist Lands* 1989.3. 209-229.o.

⁹³ Az ISSP'91 önálló vallásszociológiai kiértékelését Szántó János megkezdte, de munkája befejeztét halála megakadályozta. Vö: Szántó János: Vallásosság egy szekularizált társadalomban (posztum szerk. Nagy Péter Tibor). Budapest, Új Mandátum 1998.

⁹⁴ Rosta Gergely: Ifjúság és vallás. 220-239.o. In: Szabó Andrea – Bauer Béla – Laki László (szerk): Ifjúság 2000. Tanulmányok I. Budapest, Nemzeti Ifjúságkutató Intézet 2002., Rosta Gergely: Ifjúság és vallás az Ifjúság 2000 eredményei tükrében. 29-40.o. In: Rosta Gergely (szerk): Ifjúság – értékrend – vallás. Budapest, Faludi Ferenc Akadémia 2003.

⁹⁵ Bauer Béla – Szabó Andrea (szerk): Ifjúság 2004. Gyorsjelentés. Budapest, Mobilitás Ifjúságkutatói Iroda 2005.

⁹⁶ Az 'Ifjúság 2000' elemzéseinek ennél kisebb arányt sugallnak. Tekintettel azonban arra, hogy a keresztelessel kapcsolatos kérdésnél – a magát nem kereszteltnek mondó 8,4 %-on túl – az 'Ifjúság 2000' megkérdezetteinek 9,3 %-ánál minden információ hiányzik, a megkérdezettek további 3,7 %-a nem válaszolt, 2,4 % pedig „nem tudom”-mal válaszolt, a fentebb idézett két kutatás egybehangzó adatai alapján jogosnak véljük a 20 % körüli, vagy azt meghaladó nem keresztelt arány elfogadását.

⁹⁷ Gereben Ferenc, Görgöly Rita, Kolozsvári Judit: A Kárpát-medencében élő magyar fiatalok értékvilága, vallásossága és identitástudata. 49-61.o. In: Rosta Gergely (szerk): Ifjúság – értékrend – vallás. Budapest, Faludi Ferenc Akadémia 2003.

⁹⁸ Tomka Miklós: Les transformations religieuses en Europe centrale et orientale. *Revue d'Études Comparatives Est-Ouest*. 2004.4.11-35.

---

⁹⁹ Polak, Regina (szerk): Die Suche nach der religiösen Aura. Analysen zum Verhältnis von Jugend und Religion in Europa. Graz, Zeitpunkt 1999.

¹⁰⁰ Polak, Regina: Megatrend Religion? Neue Religiositäten in Europa. Ostfildern, Schwabenverlag 2002., Tomasi. Luigi (szerk): I giovani e le religioni in Europa – Young People and Religions in Europe. Trento, Reverdito Edizioni 1993.

¹⁰¹ 1994. évi egyetemista vizsgálatából hasonló következtetésre jut Imre Anna: Vallásosság a mai egyetemi hallgatók körében. 223-230.o. In: Gábor Kálmán (szerk): Társadalmi átalakulás és ifjúság. Szeged, Belvedere Meridionale 2000.